В.М. Грищенко

Чарівний світ
БІЛОГО ЛЕЛЕКИ

Українське товариство охорони птахів

BirdLife INTERNATIONAL

В.М. Грищенко

Чарівний світ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ

ВИДАВНИЦТВО ЗОЛОТІ ЛИТАВРИ

Чернівці — 2005

УДК 598.342
ББК 28.693.35
Г 35

Грищенко В.М.
ЧАРІВНИЙ СВІТ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ.
Чернівці: Золоті литаври, 2005. 160 с.

У книзі розповідається про одного з найбільш популярних наших птахів — білого лелеку: його поширення, біологію, охорону, традиції та міфологічні уявлення, пов'язані з цим давнім супутником людини. Наводяться конкретні рекомендації по охороні гнізд, побудові штучних гніздівель, допомозі птахам.

Комп'ютерний макет — В.М. Грищенко
Художнє оформлення — Є.Д. Яблоновська-Грищенко
На обкладинці фото А.А. Матуса

Рецензенти: к.б.н., доц. М.Н. Гаврилюк, к.б.н. І.В. Скільський

V.N. Grishchenko
Magic World of the White Stork
Chernivtsi, 2005

Видано за фінансової підтримки Naturschutzbund Deutschland (NABU, Німеччина) та CICONIA–Stiftung (Ліхтенштейн)

ISBN 966–8029–98–4

© В.М. Грищенко, 2005
© Українське товариство охорони птахів, 2005

Цей звичний і загадковий птах

Ще зовсім недавно сторінки західних газет і журналів рясніли заголовками: "Чорне майбутнє білого лелеки", "Порятуйте наших лелек!" і т.п. Чисельність білого лелеки у Західній Європі швидко скорочувалась. Подекуди він зник зовсім. У Швейцарії шляхом титанічних зусиль вдалося штучно відновити невелику популяцію. Натхненні прикладом швейцарських колег природоохоронці з інших країн також почали розводити лелек і випускати їх у природу. Виникли цілі "лелечі ферми", на утримання яких витрачалися великі кошти. Та нічого не допомагало. Білий лелека у Західній Європі танув мов догораюча свіча…

І раптом все кардинально змінилося — буквально на очах. Причому без будь-яких зусиль чи фінансових вливань з боку людини. Чисельність білого лелеки практично повсюди поперла вгору, мов на дріжджах. Причому стала зростати вона навіть у тих високоіндустріалізованих країнах Західної Європи, де ще недавно цей птах був на межі зникнення.

У вересні 1996 року в м. Гамбурзі в Німеччині проходив Міжнародний симпозіум по білому лелеці. Брали участь у ньому близько 150 орнітологів більш як із 30 країн світу. На симпозіумі зокрема підводилися підсумки проведеного у 1994–1995

роках V Міжнародного обліку чисельності. Цікаво було слухати доповіді орнітологів з різних країн, які розповідали про результати обліку і намагалися пояснити причини збільшення чисельності лелек на своїх територіях. У кожному окремому випадку все звучало просто і цілком переконливо — покращилась охорона, змінилася структура сільськогосподарського виробництва, змінився клімат і т.д., і т.п. Але чим далі, тим більше складалося враження, що ці "прості пояснення" насправді нічого не пояснюють, і ми лише робимо вигляд, ніби розуміємо, що відбувається. Посудіть самі: протягом 5–10 років почався синхронний ріст чисельності (у деяких країнах досить швидкий) на величезній території від Піренейського півострова до Середньої Азії. Лише кілька країн становили виняток, але для деяких з них просто не було надійних даних. Відбувається цей ріст у двох різних підвидів, популяції яких мають різні шляхи прольоту і місця зимівлі. Схоже, ми маємо справу з проявом якихось глобальних популяційних механізмів, дія яких ще до кінця не вивчена. Причому далеко не в усіх частинах ареалу (області поширення) білого лелеки відбулися кардинальні зміни на краще. Тобто є якісь вузлові ділянки, від умов у яких фактично залежить благоденство виду в цілому.

Втім, дивував наш бузько вчених уже не вперше. З давніх давен у Європі він розселяється на схід. Проходить це поступово, крок за кроком, ніби хвилями. Затухає одна хвиля розселення, настає "затишшя", але через деякий час знову чорногузи починають з'являтися у місцях, де їх раніше ніхто не бачив. Триває цей процес уже тисячі років від часу появи білого лелеки в Європі після відступу останнього льодовика. Так ось, цікаво те, що у XX столітті розселення білого лелеки на схід продовжувалося, незважаючи на скорочення загальної чисельності виду і занепад популяцій у багатьох країнах Європи. Кількість чорногузів у "прикордонній смузі" попри все зростала, вони просувалися все далі й далі на схід і північний схід.

Як правило, успішність розмноження птахів на периферії ареалу менша, ніж у його внутрішній частині. Умови для проживання даного виду там гірші, тому, власне, й обмежується поширення — далі він просто не може розселятися. А от у білого лелеки, як виявилося, все навпаки — в середньому більше пташенят виводять ті птахи, які живуть неподалік від східної межі ареалу.

Переліт птахів — одвічна загадка для людини. Наукове вивчення цього природного явища триває вже чимало років, на багато питань вдалося знайти відповідь, ще більше з'явилося нових (така вже діалектика пізнання). І немало цих питань поставив наш добрий знайомець. Виявляється, що у білого лелеки особливий тип міграції, не відомий для інших птахів. Він може пролітати значні відстані не зупиняючись на тривалий відпочинок і навіть взагалі нічого не ївши. Як птах із ширяючим польотом, пристосованим до суші, лелека намагається уникати тривалого перельоту над водою, тому утворюються вузькі пролітні шляхи із значною концентрацією птахів у районі Гібралтару й Босфору, де подолати "водну перешкоду" легше всього. І при цьому знаходяться "каскадери", що спокійно долають Середземне море у найбільш широкій його частині. Бувають випадки, коли чорногузи відправляються на зимівлю зовсім в інший бік, ніж родичі з тієї ж місцевості.

Ми вже настільки звикли до білого лелеки, що здається, ніби він був тут завжди. Виявляється, не все так просто. Нема даних, які б свідчили про те, що він був звичайним птахом хоча б у Київській Русі, не кажучи вже про більш ранній період.

То ж не думайте, що мова йде про банального і добре відомого всім птаха. Загадок у нього не менше, ніж у таємничих мешканців далеких нетрів.

За допомогу у виданні цієї книги висловлюю свою щиру вдячність співробітникам офісу Українського товариства охорони птахів О.В. Дудкіну, О.І. Гірник, Л.М. Яскевич, а також І.В. Скільському та Є.Д. Яблоновській-Грищенко.

Знайомтеся: білий лелека

Втім, таким уже незнайомцем його назвати не можна. У нас важко знайти людину, яка б зовсім не знала цього птаха. Але все ж давайте спробуємо познайомитися поближче. В Україні його ще називають чорногуз, бусол, бузько, боцян, гайстер. Наукова назва — *Ciconia ciconia*.

Це великий птах з довгими ногами, шиєю і дзьобом. Оперення біле, чорні лише махові пера і частина покривних на крилах. Коли лелека стоїть, склавши крила, здається, що чорна вся задня частина тіла, звідки й з'явилася назва чорногуз. Самець і самка забарвлені одинаково, але самець дещо більший за розміром, має трохи довший і масивніший дзьоб. На шиї та грудях пера видовжені. Збуджені птахи, наприклад, під час токування, часто їх настовбурчують. Навколо ока вузенька смужка голої чорної шкіри. Райдужна оболонка ока буруватого кольору. Вага дорослого лелеки досягає 3–4 кілограмів, зріст — 80 сантиметрів, розмах крил — 2 метрів. У молодих птахів чорний колір в опереннні заміщений буруватим, дзьоб і ноги темно-бурі, а не червоні, як у дорослих.

Учені виділяють два підвиди білого лелеки — європейський і туркестанський (іноді як підвид білого розглядають і далекосхідного лелеку). Туркестанський лелека дещо більший за розміром, має довші крила і міцніший дзьоб.

Поширений європейський білий лелека на значній частині території Європи від Піренейського півострова до Поволжя і Закавказзя. На північ його ареал доходить до Данії, півдня Швеції, Естонії, північного заходу Росії. У Франції чорногуз живе лише в кількох провінціях, тому місця гніздування в Іспанії, Португалії та Північно-Західній Африці виявляються відірваними від європейського ареалу. Крім того цей птах гніздиться в Туреччині, Ірані, Іраку, Сирії, Ізраїлі. В СНД сучасна східна межа його регулярного гніздування проходить через Ленінградську, Новгородську, Тверську, Ярославську, Московську, Тульську, Липецьку, Воронізьку, Луганську, Донецьку, Запорізьку області, Крим. Поодинокі випадки гніздування відмічаються ще далі — до півдня Карелії, Вологодської, Костромської, Кіровської, Ульяновської, Саратовської, Волгоградської, Ростовської областей, Краснодарського краю. А залітних птахів спостерігали аж на Уралі — у Свердловській області та Башкортостані, біля села Холмогори в Архангельській області, і навіть на узбережжі Білого моря у Мурманській області. Спостерігаються зальоти й у Фінляндії, Швеції, Норвегії, Великобританії.

Цікава історія білого лелеки на Британських островах. В Англії знаходили викопні рештки цього птаха, приурочені до доби римського панування. Відомий один випадок гніздування і в середні віки — у 1416 році в Шотландії на кафедральному соборі в Единбурзі. І ось вперше після більш як півтисячолітньої перерви у квітні 2004 року пара лелек з'явилася на північному сході Англії у графстві Йоркшир. Це були західноєвропейські птахи: самка закільцьована у Франції, самець — у Бельгії. Лелеки обрали досить небезпечне місце для гніздування — влаштувалися на електричному стовпі. На допомогу їм прийшли люди. Місцева енергокомпанія разом із Королівським товариством охорони птахів (RSPB) встановили поряд інший стовп із укріпленою на ньому платформою.

У Закавказзі білий лелека зустрічається у Вірменії, Азербайджані, на півдні Грузії, а також у Дагестані у пониззі р. Терек. Відмічалися поодинокі випадки гніздування у Ставропольському краї.

Туркестанський білий лелека поширений у Середній Азії — на південному сході Узбекистану, у Таджикистані, Киргизстані, а також на півдні Казахстану. Раніше ареал доходив до Чар-

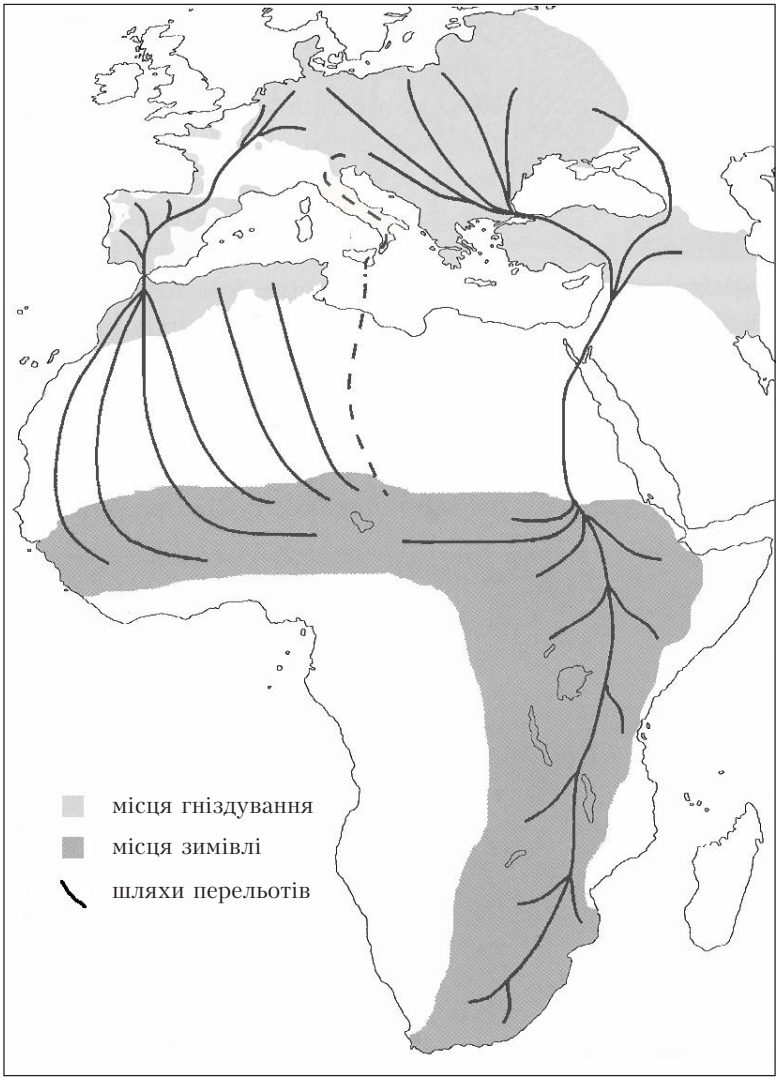

Поширення європейського білого лелеки.

джоу в Турменістані, пониззя Аму-Дар'ї, відмічалися випадки гніздування і на заході Китаю — у Кашгарі. Зимує туркестанський лелека на півдні Азії, в основному в Індії. Гніздиться цей птах по долинах річок, в оазисах, біля болотистих місць,

посівів рису, риборозплідних ставків тощо. Він частіше селиться колоніями, ніж європейський родич.

Цікаво, що бувають випадки гніздування білого лелеки також на місцях зимівлі у Південній Африці. Так, тільки протягом 1961–1970 років знаходили гнізда у 7 місцях на півдні Південно-Африканської Республіки. З 1941 року пара птахів гніздилася протягом 7 років на схід від міста Капштадт.

В Україні білий лелека гніздиться на більшій частині території, крім південного сходу. Більше всього цих птахів у північно-західних областях. Далі на південь і схід кількість гнізд поступово скорочується. Менше всього їх у степових областях.

Ще в давні часи білий лелека почав розселятися у північному і східному напрямках, з'явившись у Європі після відступу останнього льодовика. Найбільш давні викопні рештки цього птаха, знайдені у Західній Німеччині, датовані приблизно 7700 роком до н.е. Кілька століть тому пішла велика хвиля розселення із Східної Пруссії і Північної Польщі, де чисельність чорногузів була дуже високою. Тоді була заселена ними Прибалтика, а пізніше вони з'явилися і в Росії. Наприкінці XVIII століття лелека вже гніздився в Курляндії (західна частина Латвії). Межа його поширення спочатку проходила приблизно по річці Даугаві. На початку XIX століття знову починається хвиля розселення. У 1857 (за іншими джерелами — у 1841) році північна межа ареалу досягла Естонії. За даними М.О. Мензбіра, з 1880-х років білий лелека відмічається вже як досить звичайний гніздовий вид у Псковській губернії, хоча раніше тут спостерігалися лише залітні птахи. Трохи пізніше чорногуз з'явився на Смоленщині, Брянщині, Курщині. У 1904 році знайшли перше гніздо в Орловській губернії, але згодом лелеки там перестали гніздитися.

Розселення взагалі проходило досить цікаво — хвилі чергувалися з тривалими відкотами. Ареал ніби постійно пульсував, потроху розширюючись. У 1890-х роках білі лелеки вперше загніздилися на території нинішньої Московської області. Через деякий час усі гнізда зникли, і тут лише зрідка спостерігалися залітні птахи. Чергова велика хвиля розселення пішла у 1940-х роках, а після неї ще декілька. Нарешті у 1980–1990-х роках чорногузи почали гніздитися постійно, чисельність поступово зростає. У 1995 році в області було зареєстровано 22 заселених гнізда, а в 2004 році — вже близько 80. Така ж

Поширення білого лелеки в Україні.

історія була і в Ленінградській області. Перший випадок гніздування був зареєстрований ще в 1894 році. До 1910 року лелеки гніздилися в незначній кількості в різних місцях, потім зникли. Лише у 1972 і 1973 роках було знову виявлено кілька гніздових пар. В Орловський області повторно перше гніздо з'явилося у 1959 році. Чисельність лелек спочатку зростала дуже повільно, лише з другої половини 1970-х років вони стали розселятися по області. У 1970–1980-х роках ці птахи почали потроху гніздитися також у Липецькій та деяких інших областях. Межа ареалу, як бачимо, поступово просувається все далі й далі на схід і в меншій мірі на північ.

Цікаво, що тенденція до розселення білого лелеки зберігалася довгі роки, незважаючи на скорочення його загальної чисельності. В Україні поступово зростала кількість гнізд у Харківській, Луганській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій областях. Наприклад, у Донецькій області ні в 1931, ні в 1958 роках лелечих гнізд не було виявлено взагалі, розселення по території Донеччини почалося у 1961 році. В 1974 році було відомо всього 4 гнізда, у 1982 — 14, у 1988 — вже 34, у 2004 — 42. З'явилися гнізда в Криму, де лелека успішно освоїв зону рисосіяння на півночі й північному сході півострова. У нас розселення також проходило хвилями: птахи то просувалися вперед, то відступали назад. Тому східна межа поширення білого лелеки в Україні проходить приблизно там же, де й у 1930-ті роки, хоча за цей час могла б просунутися значно далі.

На початку 1990-х років почалася нова хвиля розселення, лелека знову почав просуватися на схід. У Харківській області спостерігалося зміщення межі поширення виду на схід у порівнянні з 1974–1987 роками. У 1998 році вперше знайдені гнізда на правому березі р. Оскіл, тобто зараз ці птахи заселили вже практично всю територію області. У Луганській області, де білий лелека зустрічався на схід до р. Айдар, у 1998 р. В.В. Вєтров знайшов 2 гнізда у заплаві р. Деркул біля кордону з Росією. У Ростовській області у 1996 році чорногузи знову загніздилися після 5-річної перерви. У Краснодарському краї перший випадок гніздування зареєстровано у 1998 році. Активізувалося розселення і в інших областях Росії. У 1996 році відмічений різкий сплеск чисельності — на 20% — у Калузькій області.

Простежити, як проходило розселення білого лелеки до XVIII століття, значно важче. Можна відмітити лише, що воно було.

Вірогідно, відбувалося також хвилями. Науковою орнітологією тоді практично ніхто не займався, і достовірні відомості про поширення тих чи інших птахів знайти дуже важко. Доводиться задовольнятися переважно непрямими свідченнями з різноманітних джерел. Але одні й ті ж свідчення можна нерідко трактувати по-різному, тому прийти до остаточного вирішення проблеми буває не легше, ніж знайти снігову людину. Так, залишається до кінця не з'ясованим, коли лелеки заселили територію України. З певністю можна сказати лише те, що їх ще не було за часів Київської Русі, або вони тільки почали з'являтися.

З території України є лише дві знахідки викопних решток білого лелеки. Це поселення VIII століття до н.е. на острові Березань у Дніпро-Бузькому лимані і поселення Щучинка XII–XIII століть на Середньому Дніпрі. У той же час такий синантропний і не мисливський птах як галка виявлений у 13 поселеннях. Про часи кам'яного віку чи трипільської культури, як бачимо, мова не йде зовсім. Та й знахідка на острові Березань припадає на периферію регіону. Не виключений і заліт птаха по берегу моря або завезення ручного лелеки. Білий лелека був вельми шанованим птахом у Стародавній Греції, а грецькі поселення у Північному Причорномор'ї вели активну торгівлю з "варварами" і метрополією. В Ольвії знайшли навіть кістки північного оленя, хоча ні про яке проживання його тут нема й мови. У степовій же смузі колишнього СРСР знахідок решток білого лелеки взагалі не було. Отже, залишається лише Щучинка на Дніпрі. Можливо, це було одне з перших "острівних" поселень білого лелеки, який почав заселяти нові землі.

В інших регіонах білий лелека відомий з набагато давніших часів. У Європі викопні рештки виявлені від Франції до Чехії й Польщі. Так, у Сілезії цей птах відомий з неоліту. В Ірані перша знахідка датована приблизно 4000 роком до н.е.

Багато чого може дати аналіз непрямих свідчень. Білий лелека зовсім не згадується у літописах та давньоруських літературних пам'ятках, хоча, наприклад, у "Слові о полку Ігоревім" "фауна" досить багата. Автор цього шедевру чудово знав природу свого краю. Білий лелека займає надто визначне місце в житті та віруваннях різних народів, щоб його могли просто проігнорувати. Не згадується цей птах і в документах. У середні віки у багатьох містах Центральної Європи, особливо в німецьких землях, за шкоду, заподіяну лелеці, карали майже

Білий лелека — один із найбільш улюблених в Україні птахів.
Фото Є.Д. Яблоновської-Грищенко.

так же суворо, як і за злочини проти людини. Це знаходило відображення у міських статутах і законодавчих актах. Міська влада нерідко приймала рішення про охорону гнізд, про виділення для цього коштів та ін. Нічого подібного на Русі чи після її розпаду не було.

Уявлення про давнє проживання білого лелеки на території України грунтуються перш за все на етнографічних матеріалах. У кількох словах це можна висловити так: "Лелек у нас люблять і завжди любили". Але як далеко простирається оте "завжди" — невідомо.

У фольклорі нерідко зустрічається перенос подій і героїв однієї історичної епохи в іншу, зміна місця дії і т.п. Та й обра-

зи багато в чому символічні. Тому, наприклад, казка про те, як лелеки підпалили захоплений монголо-татарами Київ і знищили ворогів, ще ні про що не говорить. З таким же успіхом можна знайти казки, у яких з монголо-татарами борються запорізькі козаки, або київські князі воюють проти татар і турків. Граф Роланд, один із вельмож імператора франків Карла Великого, у 778 році загинув у Ронсевальській ущелині в Піренеях у бою з басками, але в "Пісні про Роланда" його супротивниками виявилися сарацини (араби). Боротьба з ними була якраз актуальною в Європі, коли з'явився цей твір.

Пов'язані з тваринами вірування можуть досить швидко поширюватися, особливо при переселенні народів або самих тварин. Так, білий лелека зовсім недавно заселив Брянську область — починаючи з кінця XIX століття, але етнографи знайшли там уже звичайний "набір" із найбільш поширених повір'їв. Так само звичаїв і повір'їв, пов'язаних із лелекою, немало вже і в Естонії, хоча він з'явився там лише в середині XIX століття. Після арабських завоювань культ білого лелеки-паломника широко розповсюдився по мусульманському світу.

Серед орнітоморфних образів, поширених у східнослов'янському народному декоративному мистецтві, білого лелеки нема. А вишиванки, малюнки на кераміці, різьблення були не просто прикрасами. Зображення мали певний смисл, вони віддзеркалюють міфологічні уявлення людини минулого, мали магічне значення, слугували оберегами. Знову ж таки, якби білий лелека був звичайним птахом, його б навряд чи проігнорували. У народному мистецтві Центральної Європи це досить поширений персонаж. Один із звичайних персонажів "водіння кози" на святки в українців і білорусів — "журавель", у південних же та західних слов'ян це — "лелека". Був він неодмінною фігурою аналогічного обряду і в Східній Пруссії.

Те, що рештки чорногуза не знайдені при археологічних розкопках, також важливий момент. Він міг не бути мисливським видом чи взагалі охоронятися сакральними табу, але хоч якісь залишки птаха, що гніздиться безпосередньо на людських оселях, повинні зберегтися. Наприклад, лелек, які загинули від хижаків чи під час пожеж. А при набігах кочівників їх було немало. При цьому не обов'язково птахи згорали повністю, вони могли лише загинути від вогню. Українські назви білого лелеки порівняно молоді, до того ж майже всі вони походять з інших

мов. Вперше зафіксовані ці слова лінгвістами лише у мові XVI–XVII століть. Ще одне. Є.Д. Яблоновською і В.Ю. Боженком був проведений аналіз дворянських гербів Чернігівської губернії, які виникли у XVII — на початку XVIII століття, деякі трохи раніше. Виявилося, що зображень білого лелеки нема ні на щитах, ні на інших елементах гербів — щитотримачах, нашоломниках і т.д. Проте, на них досить часто можна побачити інших розповсюджених і популярних птахів — журавлів, лебедів, чапель тощо. Тобто, можна сказати, що коли білий лелека вже й з'явився до того часу в фауні, його ще не було в умах людей — він не посів того місця, яке займає нині у фольклорі, літературі й образотворчому мистецтві. А. Шафонський в описі Чернігівського намісництва 1786 року вже згадував лелеку як звичайний вид. Хоча за даними М.О. Мензбіра, у північних повітах Чернігівської губернії він, очевидно, не був відомий ще й у другій половині XIX сторіччя. Ймовірніше всього заселення України білим лелекою почалося лише після того, як зведення лісів людиною привело до їх фрагментації — зникли суцільні масиви, які перешкоджали розселенню.

Спробуємо трохи розвіяти морок віків і відповісти на питання: коли білий лелека заселив територію України? Не менш важливе інше — чому це відбулося? Вже говорилося, що цього птаха не було в Київській Русі і перші його українські назви з'явилися у XVI–XVII століттях. Тобто це і є історичні рамки періоду, коли відбулося заселення території Західної і Центральної України. За доби Київської Русі білий лелека був відсутній скоріше всього тому, що просто не мав змоги сюди проникнути. Розселятися він міг двома шляхами — з Балкан через пониззя Дунаю і з Польщі. Але з півдня заселені людьми землі оточували степи, де одвіку жили кочівники, з якими лелеці було "не по дорозі". На Західній же Україні тоді простиралися густі непролазні ліси. Як свідчать історичні джерела, суцільні пущі створювали природний рубіж між Галицько-Волинським князівством та Польщею. Зв'язок між державами підтримувався лише по вузьких просіках. Звичайно, лелека міг би розселитися по долинах річок, але якраз у тих же місцях проходить вододіл між басейнами Балтійського і Чорного морів. Тобто й цей шлях був закритий. До того ж монголо-татарське нашестя привело до спустошення і обезлюднення значних територій. У наступні сторіччя через постійні набіги кримських татар і но-

гайців майже весь український лісостеп був також дуже мало заселений.

Ситуація змінилася лише в XVI столітті. В останній його третині подніпровський і подільський лісостеп почав швидко заселятися. Кримське ханство і Ногайська орда через внутрішній розбрат значно ослабли, набіги стали рідшими і менш спустошливими. До того ж набирала силу Річ Посполита. Міцна держава все-таки могла організувати оборону порубіжжя. Заявило про себе, як самостійну силу, на той час і українське козацтво. З іншого боку, проходило швидке зведення лісів. З XV століття у Західній Європі відкрився значний попит на будівельне дерево. Як пише І. Крип'якевич, західні українські землі потрапили у смугу "лісової гарячки". Заради наживи знищувалися цілі масиви пралісів. На експорт ішла не тільки деревина. Великі лісові простори випалювалися на попіл для отримання поташу, якого потребувала європейська промисловість, що почала розвиватися.

Це й були ті передумови, які дали змогу білому лелеці заселити Україну. Звичайно, з повною категоричністю щось стверджувати важко, але з високою ймовірністю можна припустити, що західні і центральні області, а також Полісся, були заселені десь протягом XV–XVII століть. У східній частині України розселення проходило пізніше, триває воно там і досі.

Цікаво зіставити ці висновки з даними для інших країн. Аналогічно відбулося заселення білим лелекою Данії і Південної Швеції. Датський орнітолог Б. Льопентін, проаналізувавши народні назви цього птаха, фольклор та історичні джерела, прийшов до висновку, що білий лелека з'явився там у XVI столітті. Причиною цього було також вирубування лісів, яке у вологому кліматі до того ж супроводжувалося заболочуванням значних територій. Цілком можливо, що десь у XVI столітті пройшла велика хвиля розселення білого лелеки з центральних частин європейського ареалу у різних напрямках, яка й привела до його швидкого розширення.

Бачачи таку відрадну картину — постійне розселення — можна подумати, що з лелеками у нас все благополучно. На жаль, цифри говорять про інше. За останні півстоліття чисельність їх в Україні скоротилася принаймні вдвічі, лише недавно вона почала знову зростати. Під час III Міжнародного обліку у 1974 році на території України було зареєстровано 18 183 гнізда,

а в 1987–1988 роках — 14 762. Ці цифри можуть свідчити не тільки про падіння чисельності, а й про меншу повноту обліку. Але постійне зменшення кількості заселених лелеками гнізд підтверджувалося і серіями обліків, що проводилися орнітологами в окремих областях та населених пунктах.

Процес скорочення чисельності чорногузів відбувався у нас уже в першій чверті XX століття. У 1931 році краєзнавча комісія Всеукраїнської Академії наук і краєзнавчий гурток Київського інституту професійної освіти провели облік лелечих гнізд. По комсомольських осередках, піонерських загонах, краєзнавчих гуртках, школах були розіслані спеціальні анкети. Уже тоді в своїх листах люди писали про зменшення кількості гнізд у деяких селах. Жителі республіки охоче взяли участь в обліку, та на жаль результати його залишилися невідомими науковому світу. Вони не були опубліковані. Якраз у цей час почалися гоніння на краєзнавство й охорону природи. Неважко зрозуміти, під яким "соусом" все це можна було подати: у той час, як країна будує соціалізм, якісь там горе-науковці морочать людям голову підрахунком нікому не потрібних гнізд. Так, у 1930 році було припинено видання газети "Радянський мисливець та рибалка". Як пояснювала сама редакція читачам, папір був потрібен для більш важливих цілей…

Лише недавно анкети 1931 року були передані з архіву Інституту зоології НАН України на кафедру зоології Київського університету і оброблені. Цікаво зіставити дані обліків 1931 і 1987 років Ось для прикладу кілька сіл з території сучасної Київської області. Рогозів: у 1931 році — 12 гнізд, у 1987 — 1; Дударків — 17 і 1; Любарці — 18 і 2; Старе — 23 і 3; Пірнове — 31 і 5; Феневичі — 14 і 3. Коментарі, як кажуть, зайві. Втім так різко зменшилась кількість лелечих гнізд далеко не у всіх селах, є й такі, де їх стало більше. Але в цілому чорногузів у нас стало зараз набагато менше.

Усього в 1931 році на тодішній території УРСР було нараховано 4121 гніздо білого лелеки. Цифри ці далекі від істинної чисельності. Зрозуміло, що в той час повний облік провести було неможливо — люди тільки почали освоювати грамоту, та й не до лелек було багатьом. Щоб хоч якось оцінити зміни, ми провели такий підрахунок. У 1931 році в середньому на одне село, охоплене обліком, було близько 4 гнізд. У 1987 році — 2. Тобто чисельність зменшилася приблизно вдвічі. Отже в 1931

році на нинішній території України гніздилося порядка 30–40 тисяч пар білих лелек. Оцінка ця, звичайно, досить груба, але все ж показує загальну картину.

Під час І Міжнародного обліку в 1934 році лелек у нас рахували тільки в Західній Україні. Цікаво порівняти з сучасними дані, опубліковані у 1935 році польським орнітологом К. Водзіцьким для колишнього Львівського воєводства. Приблизно половина його — це нинішня Львівська область. Всього було зареєстровано 7007 гнізд білого лелеки, причому, як підраховував краківський учений П. Профус, приблизно 5430 з них — на території, що відійшла потім до України. Тут виявлено 5 сіл з чисельністю лелек від 50 до 80 пар, 10 — від 41 до 50. Найбільше чорногузів було у повіті Рудки — 709 пар, густота їх населення становила 105,8 пар на 100 квадратних кілометрів. Цифра, як на сьогоднішній день, зовсім фантастична. Навіть тоді це було майже вдвічі більше за будь-який інший повіт. У 1987 році ж на Львівщині зареєстровано всього 1442 пари лелек. Це, звичайно, не повні дані, але все одно маємо зниження чисельності принаймні у 2–3 рази. Лише у 2 селах було більше 20 заселених гнізд. За даними О. Грабара, у 1933–1934 роках в Українському Закарпатті було 5 сіл, у яких нараховувалось більше 30 гнізд білого лелеки. У 1987–1988 роках в жодному населеному пункті Закарпатської області не виявлено більше 10 гнізд.

У м. Остер Чернігівської області, за даними В.М. Бабка, у 1953 році було 26 заселених чорногузами гнізд, у 1975 — 11, у 1977 — 6, у 1979 — 4, у 1982 — 3, у 1994 — 5.

Зараз таких "лелечих" сіл уже більше, проте рівень чисельності 1930-х років ще не відновився. Так, у 2004 році в с. Хижки на Сумщині було 47 заселених гнізд, у с. Смідин на Волині — 42, у с. Хлівчани на Львівщині — 39.

Сімейна хроніка

Поселяється білий лелека у відкритому ландшафті з придатними кормовими угіддями — луками, болотами, пасовищами. Полюбляє зволожені ділянки з невисокою трав'яною рослинністю, на яких є групи старих розлогих дерев, особливо якщо луки періодично затоплюються, а трава регулярно викошується. При спаді повені утворюються великі площі мілководдя, тут багато різноманітних дрібних тварин, якими живиться лелека. Сінокіс також сприяє багатому полюванню. Після викошування трави комахи, гризуни, земноводні стають легкою здобиччю. Ось чому в наших умовах для білого лелеки найбільш сприятливими є природні заплавні луки на річках з незарегульованим стоком. Густота його населення в таких місцях може досягати десятків пар на 100 квадратних кілометрів. Розорювання заплави значно погіршує кормові угіддя, чорногуз уникає високої рослинності. Ви не побачите його на полі пшениці, що вже заколосилась, або тим більше в кукурудзі.

В Українських Карпатах білий лелека гніздиться до висоти 700–800 метрів над рівнем моря, в основному піднімається в гори він по долинах річок. У Швейцарії цих птахів зустрічали до 900 метрів, у Татрах — до 1000 метрів. А ось у Вірменії лелеки гніздяться на висоті 2000 метрів біля озера Севан, а в

Туреччині знаходили гнізда навіть на висоті 2200 метрів над рівнем моря.

Гнізда ці птахи влаштовують на поодиноко стоячих великих деревах, різноманітних будівлях, стовпах електроліній, водонапірних баштах тощо. З дерев лелеки віддають перевагу тим, що ростуть поблизу людського житла або в заплавах рік і мають велику розлогу крону. За підрахунками, зробленими в

З кожним роком все більше лелечих гнізд з'являється на електричних стовпах. С. Бубнівська Слобідка, Черкаська область.

Фото В.М. Грищенка.

Україні у 1987 році, більше половини гнізд на деревах були збудовані на тополях, ясенах, вербах і дубах. У 1934 році у тодішньому Львівському воєводстві Польщі, як свідчить К. Водзіцький, найчастіше чорногузи гніздилися на тополях, липах, ясенах, вербах, дубах.

Лелеки — давні супутники людини. Вони охоче селяться в населених пунктах. Зустрічаються навіть у великих містах. У райцентрах же вони нерідко влаштовуються прямо на центральних вулицях. Але трапляються лелечі оселі і далеко від людського житла — в заплавах рік, на узліссях, вздовж доріг. Серед болота можна іноді побачити гніздо навіть на невисокому

пеньку. А поблизу села Бубнівська Слобідка на Черкащині невелика колонія лелек з 8 гнізд розміщується в розрідженому сосняку. Птахи збудували їх на зламаних стовбурах дерев.

Коли звичних для гніздування місць не вистачає, птахи починають освоювати нові. Так, лелеки досить швидко обжили електричні та телефонні стовпи. Кількість гнізд на них поступово зростала, перевищивши згодом відсоток лелечих будівель у "традиційних" місцях. У 1931 році на тодішній території УРСР гнізд на стовпах не було зареєстровано зовсім. У 1987–1988 роках їх частка загалом по Україні вже перевищувала чверть від загальної кількості, у 1994–1995 роках — досягла третини, а за даними недавно проведеного VI Міжнародного обліку чисельності у 2004–2005 роках — вже перевищує 40%. Причому, якщо раніше гнізда на стовпах переважали у південних степових областях (зі зрозумілих причин — дерев та ще й великих там значно менше, ніж у лісовій смузі), то зараз на Житомирщині та Волині їх майже стільки ж, як і в Донецькій чи Миколаївській областях.

Лелеки гніздяться не тільки на звичайних стовпах, а й на опорах високовольтних ЛЕП. С. Сувід, Київська область.
Фото В.М. Грищенка.

Розміщення гнізд білого лелеки за останні десятиліття взагалі зазнало значних змін. Якщо у 1931 році на тодішній території УРСР 68% їх знаходилися на будівлях, то до 1987–1988 роках частка скоротилася до 20%, у 1994–1995 роках становила вже всього 13%, а в 2004–2005 роках — взагалі лише 9%. Невпинно збільшується відсоток гнізд на стовпах і водонапір-

них баштах. Кількість гнізд на деревах спочатку збільшилася майже в півтора рази, потім почала також зменшуватися, за вказаний період вона коливалась у межах 30–45%. Ця тенденція є загальною, вона спостерігається у різних країнах. У Словаччині в 1934 році 63% гнізд були на дахах, у 1958 — половина, до 1974 року їх частка скоротилася до чверті, в 1984 році вже становила 11%, а в 1995 році — всього 5%. Кількість гнізд на деревах також спочатку збільшувалася, але потім пішла на спад і в 1995 році їх було всього 2%. Частка ж гнізд на електроопорах швидко зростала: з 15% у 1974 році до 38% у 1984. Але в 1995 році їх була вже всього чверть. Пов'язано це з тим, що у Словаччині при підтримці держави була збудована велика кількість штучних гніздівель — у 1995 році 37% лелечих гнізд знаходилися на них. У колишній НДР частка гнізд на дахах скоротилася з 85% у 1958 році до 43% у 1984 році. На електроопорах же за цей самий період кількість їх зросла з 0,4% до 25%. В Угорщині у 2000 році вже три чверті лелек гніздилися на стовпах.

Згідно проведеного І.Е. Самусенко аналізу, масовий перехід лелек до гніздування на "нетрадиційних" опорах як у колишньому СРСР, так і в зарубіжних країнах, відбувся у 1970–

Типове місце гніздування білого лелеки в Україні: водонапірна башта на фермі. С. Сувід, Київська область.

Фото В.М.Грищенка.

Для гніздування лелеки обирають великі дерева з усохлими, зламаними або ж зрізаними гілками.

Фото В.М. Грищенка.

1980-х роках. Пов'язано це, перш за все, зі значними змінами у сільськогосподарському виробництві та забудові села — зникли будинки з "м'якими" дахами, значно зменшилася кількість різноманітних допоміжних будівель, менше стало й маленьких хуторів. Крім того, змінилася і психологія людей — все менше їх хочуть бачити "лелеку на даху". З іншого боку — з'явилася велика кількість опор електромережі і водонапірних башт (у нас частіше всього лелеки селяться на найбільш поширених баштах — Рожновського).

Як показали спостереження на територіях, де чисельність лелек швидко зростала (і відповідно будувалося багато нових гнізд), цим птахам у принципі все одно, де будувати гніздо — на зрізаній верхівці дерева, на стовпі, даху будівлі чи в іншому зручному місці. Аби воно було. А в тому й проблема, що стовпів на сільських вулицях уже більше, ніж старих дерев. Лелеки не тому все частіше селяться на електроопорах, що вони мають у них таку велику популярність. Просто більше ніде. Особливо це відчувається зараз, коли чисельність цих птахів почала зростати. Іншими словами, лелеки використовують всі наявні можливості для побудови гнізд, не віддаючи великої переваги яко-

Гніздо на пам'ятнику в с. Невицькому на Закарпатті.

Фото Є.М. Мана.

мусь варіанту. Власне кажучи, розміщення гнізд відображує не стільки уподобання птахів, скільки можливості їх улаштування.

Чорногузи стали гніздитися навіть на залізничних станціях, влаштовуючись на опорах контактної мережі. На шум поїздів під самими ногами вони не звертають уваги. За даними М.С. Адамяна, у Вірменії у долині річки Аракс на 4 станціях гніздиться в середньому по 40 пар лелек. Можна побачити лелек-"залізничників" і в нас. Наприклад, на станції Крути на Чернігівщині.

З'являються гнізда і на пам'ятниках, звичайно не викликаючи особливого захоплення в людей. У різних областях мені довелося бачити пам'ятники загиблим воїнам з лелечими гніздами. В Іспанії є статуя Ісуса Христа, увінчана будівлею чорногузів. В Одеській області одного разу було знайдено гніздо на старій скирті соломи. Раніше, до речі, такі гнізда зустрічалися не так уже й рідко. Відомі випадки гніздування лелек навіть на землі. У гірській місцевості ці птахи можуть поселятися на скелях. Так, у Португалії у 1994 році було зареєстровано 57 гнізд на прибережних скелях. Бували випадки гніздування і в залишених будівлях скопи та інших хижаків.

Іноді лелеки влаштовують гнізда у прямо-таки незвичайних місцях. У Румунії пара змостила гніздо на великій купі гною, в Угорщині знайшли гніздо на купі хмизу, інше — на сирені протиповітряної оборони, а в Естонії — навіть на пристрої для

навантажування колод у лісництві. У с. Городище на Львівщині у 2005 році лелеки влаштувалися на стрілі автомобільного крана, який стояв без роботи на території заводу.

Звичайно чорногузи поселяються окремими парами і не дуже дружелюбно відносяться до найближчих сусідів. Нерідко спроби привабити цих птахів на штучні гніздівлі бувають марними через те, що пара, яка гніздиться неподалік, проганяє нових квартирантів. Але з іншого боку, лелеки нерідко влаштовують і справжні колонії, іноді навіть по кілька гнізд на одному дереві. В центрі с. Тужар на Чернігівщині на старій тополі у 1997 році було 8 гнізд, а років десять тому, за свідченням місцевих жителів, — до 16. У білоруському місті Хойники до Великої Вітчизняної війни на величезній тополі було 14 лелечих гнізд. А на одному з старих дерев у Марокко знайшли навіть 28 гнізд! У селі Пірнове Київської області у 1930-х роках була велика колонія з кількох десятків гнізд. На одному з хутірців в околицях Біловезької пущі у 1981 році орнітологи нарахували 22 гнізда на 12 деревах, що росли на площі 4–5 гектарів. У Вірменії на залізничній станції Масіс є колонія з 62 гнізд. Охоче селяться лелеки і в колоніях чапель.

Найбільша з лелечих колоній у населених пунктах знаходиться в місті Альфаро на північному сході Іспанії. Всього в ньому в 1994 році гніздилося близько 100 пар білого лелеки. З них 60 — на даху кафедрального собору Святого Мігеля. Жодного іншого випадку гніздування такої кількості лелек на одній будівлі в світі не відомо. Для подібної концентрації гнізд є всі передумови. Площа даху не така вже й маленька — близько 3000 квадратних метрів. До того ж на ньому є велика кількість різноманітних башток, зубців, виступів і т.п. Це дуже зручно для влаштування гнізд. Ну й, звичайно, птахи мають вдосталь їжі — поряд великі поля зрошення і заплава річки Ебро.

Весною лелеки, як правило, повертаються в ту ж місцевість, де виводили пташенят у минулому році, хоча зовсім не обов'язково займають те саме гніздо. Це може бути будь-яка варта уваги оселя, причому нові гнізда птахи будують порівняно рідко. Частіше займають старі і лише ремонтують та надбудовують їх. Відомі й випадки дивовижної прив'язаності лелек до строго визначених місць гніздування. Про один із них розповів орнітолог В.Ф. Гаврін. В одному білоруському селі через ремонт даху лелече гніздо восени було скинуте. Весною пара знову поверну-

лась до цього ж будинку. На новому шиферному даху птахи довго не могли закріпити будівельний матеріал, гілки весь час скочувалися вниз. Незважаючи на це, лелеки приносили їх знову й знову. Нарешті частина з них стала застрявати на нижніх краях даху. Завдяки цьому гніздо все-таки було збудоване — на даху височила ціла гора гілок! Найцікавіше те, що всього за сотню метрів знаходилося порожнє гніздо, залишене іншою парою в минулому році. Після затоплення населених пунктів при створенні водосховищ на Дніпрі лелеки деякий час повертались на старі місця, хоч сіл уже не було, під водою виявилися їх рідні луки. У перші роки, коли рівень її був ще невеликий, птахи влаштовували гнізда на виступаючих із води пагорбах, пеньках, викинутих на берег стовбурах дерев. Лише після повного затоплення лелеки кинули обжиті місця. Залишалися вони деякий час і у виселених чорнобильських селах. Згодом же як в українській, так і в білоруській частинах зони, лелеки в більшості населених пунктів гніздитися перестали. Зараз їх тут можна зустріти в основному там, де залишилися люди.

Цілком імовірно, що в лелек є свої уявлення про "найбільш престижні" оселі. Як правило, це старі гнізда, які займаються з року в рік. Цікаві спостереження мені вдалося провести в с. Мутин на Сумщині. Протягом тривалого часу тут зростала чисельність лелек, практично щороку з'являлося по кілька нових гнізд. Так ось, спершу заселялися старі багаторічні гнізда. Збудовані 1–2 роки тому — як правило наостанок. Нові ж гнізда будувалися взагалі лише після того, як усі існуючі вже були зайняті. Саме такі минулорічні гнізда залишаються пустувати в першу чергу при зниженні чисельності. У 1996 році в Україні брало участь у розмноженні багато молодих лелек. Вони починали гніздування (нерідко набагато пізніше нормальних строків), але часто "не доводили справу до кінця" — не відкладали яйця взагалі або ж не могли виростити пташенят. Успішність розмноження у таких пар була дуже низькою. У Мутині та сусідніх селах у 1996 році молодими лелеками було влаштовано 6 гнізд. У жодному з них пташенята не вивелися. Всі ці 6 гнізд виявилися не заселеними наступного року, коли кількість пар, що брали участь у гніздуванні, дещо знизилася. З багаторічних же гнізд пустувало лише одне, та й те в колонії з 7 гнізд.

Як показали спостереження, успішність розмноження лелек у новозбудованих гніздах дещо нижча, ніж у багаторічних, в

Лелеки люблять влаштовувати гніздо так, щоб до нього був добрий підліт, але іноді поселяються і в густій кроні серед гілок. Знайти таке гніздо, коли в ньому не біліють голови пташенят або дорослих птахів, буває дуже важко.

Фото А.В. Грищенка.

основному за рахунок вищої частки неуспішного гніздування. Більш детально це було простежено Х. Вероманом в Естонії. Дослідженнями у 1954–1974 роках встановлено, що в нових гніздах (678) лелеки вирощували в середньому 1,2 пташеняти, у старих (7113) — 2,1. У нових гніздах 54% пар не виростили потомства, у старих — лише 24%. Все це свідчить про те, що нові гнізда будуються як правило молодими лелеками (звичайно, тут не йдеться мова про повторне гніздування, коли птахи будують нові гнізда замість зруйнованих). Спостереження за закільцьованими лелеками показали, що успішність розмноження у молодих птахів нижча.

Багато закономірностей вибору лелеками місць гніздування вдалося виявити завдяки кільцюванню. У ФРН з 480 закільцьованих чорногузів, що повернулися весною, 367 заселили минулорічні гнізда. Цікаві результати дало використання кілець, номер яких можна прочитати на віддалі в бінокль. В Оберлаузіці (Східна Німеччина) проводилися спостереження за 93 закільцьованими лелеками. 20 з них займали одне й те ж гніздо 2 роки підряд, 13 – 3, 7 – 4, 3 – 5. Один птах встановив рекорд:

Зараз не часто побачиш лелече гніздо на будинку, а на шиферному даху — це взагалі рідкість. На ньому птахам значно важче прилаштуватися, ніж на солом'яній стрісі. Смт Бородянка, Київська область. Фото В.М. Грищенка.

він виводив пташенят в одній і тій же оселі протягом 19 років! В Ельзасі (Франція) лелека займав одне й те ж саме гніздо 16 років.

Таку поведінку пернатих орнітологи називають гніздовим консерватизмом. Він дає певні переваги в конкуренції з родичами, адже птах повертається в місця, які вже добре знає і витрачає менше часу й енергії на пошуки місця гніздування, кормових угідь і т.д. Але бувають випадки і далекого переселення лелек, особливо молодих. Так, закільцьований пташеням у 1985 році в Естонії чорногуз у 1989 році був знайдений на гніздуванні аж у Шлезвіг-Гольштейні на півночі ФРН. З німецькою лелечихою він вивів трьох пташенят. А в департаменті Приморська Шаранта на заході Франції у 1995 році загніздився лелека, закільцьований у 1986 році пташеням у Польщі.

Причин зміни місць гніздування може бути багато: старе гніздо зруйноване, непридатне для виведення пташенят чи вже зайняте суперниками, несприятливі умови для харчування біля нього в даному році, звільнення гнізда в кращому місці і т.п. Лелеки можуть кидати обжиті гнізда, навіть із кладками, і переселятися при вторгненні хижаків, інших лелек або людей.

Найчастіше це роблять самки, причому можуть перебиратися до іншого гнізда на значну віддаль — до 10 кілометрів і більше.

Лелеки, що вперше приступають до гніздування, також, як правило, повертаються в рідну місцевість, хоча в батьківському гнізді поселитися їм вдається й рідко. Здебільшого вони гніздяться на деякій віддалі від нього. Спостереження в різних країнах показали, що близько двох третин молодих лелек вперше гніздяться на віддалі до 50 кілометрів від гнізда, де народилися. Частина лелек переселяється значно далі, навіть на сотні кілометрів. Відомі випадки гніздування за 750 і 910 кілометрів від місця народження. Частіше переселяються на великі віддалі самці.

Прилітають лелеки весною, як правило, у другій половині березня — першій половині квітня, хоча ранньої весни їх можна місцями побачити й на початку березня. Окремі птахи можуть затримуватися аж до травня. Звичайно, першим з'являється самець, рідше — самка, іноді ж обидва птахи одразу. Самка найчастіше прилітає через кілька днів після самця. Старі лелеки повертаються раніше молодих. На думку польського орнітолога П. Профуса, відміни у строках прильоту самців і самок можуть бути пов'язані ось з чим. Самцеві важливо прилетіти раніше, щоб зайняти кращу гніздову територію (істотну роль відіграє не тільки саме гніздо, а й кормові угіддя навколо нього). Від цього залежить подальший успіх його "сімейного життя". Легше зайняти вакантне місце, ніж відвоювати його в інших птахів. Для самки теж важливо повернутися раніше, щоб зробити кращий вибір. Але не менш важливо зберегти накопичені під час зимівлі енергетичні ресурси для відкладання яєць. Ось чому самки менше поспішають додому.

Великої шкоди птахам можуть завдавати раптові похолодання. Сильний снігопад і морози наприкінці березня 1952 року привели на заході України до масової загибелі лелек, які щойно прилетіли. Орнітолог Ф.Й. Страутман згадував, що в околицях Львова жителі сіл підбирали замерзлих напівживих птахів і ховали їх від холодів.

Цікавий випадок описує В.М. Шнитников. У білоруському селі Вижловичі після прильоту лелек випав глибокий сніг, вдарили морози. Пара буслів, що гніздилася у дворі, "*затесалася в отару овець і дала себе загнати з останніми в сарай, звідки один з них якось вийшов і був потім знайдений замерзлим,*

другий же прожив у сараї кілька днів до настання тепла, годуючись овечим гноєм".

1962 рік був у нас також по-справжньому "чорним" для білого лелеки. За свідченням орнітолога М.І. Черкащенка, на Львівщині ці птахи з'явилися 18 березня. Через два дні після цього вдарили морози, випав глибокий сніг. Лелеки у пошуках поживи гуртувалися великими зграями — до сотні й більше птахів — біля замерзлих водойм і боліт. Виснажені голодом і холодом вони масово гинули. Люди виносили бузькам варену картоплю, хліб, залишки їжі і підгодовували птахів. В одному лісі на території нинішнього Жидачівського району на великій галявині зосередилось близько 150 лелек. Майже всі вони загинули з голоду…

Гніздо лелеки будують з гілок дерев. Міцні і довгі лягають в основу, менші накладаються зверху. Всередині птахи вистилають оселю сіном, травою, мохом. Нерідко трапляються також папір, ганчірки, коров'ячий і кінський гній, картоплиння, шматки целофанової плівки і т.п. Спочатку гніздо порівняно невелике — близько метра в поперечнику і всього кілька десятків сантиметрів висотою. Іноді новозбудоване гніздо буває й зовсім плоским. Можливо, його розміри залежать від того, коли птахи приступили до гніздування. Чим раніше, тим більше в них буде часу на будівництво. З роками гніздо надбудовується і збільшується в розмірах. Іноді такі будівлі займаються десятки років підряд і досягають 2 метри в діаметрі, 3–4 метри висоти і 1–2 тонни ваги! Велетенське лелече гніздо на дзвіниці в одному з містечок у Баден-Вюртемберзі (Німеччина) у 1976 році довелося знімати спеціальній команді. Існування його там ставало вже просто небезпечним — гніздо висотою близько 2 метрів важило понад 2 тонни.

Вік лелечих будівель також буває вражаючим. У Вінницькій області, наприклад, відомі гнізда, які існували ще в минулому столітті. В інших країнах також знаходили гнізда віком понад 100 років. А в тюрінзькому місті Лангензальца (Німеччина) лелече гніздо на міській башті було відоме ще з середніх віків. Звичайно, воно багато разів руйнувалося й відбудовувалося, але птахи незмінно селилися на тому ж місці. Міське казначейство навіть виділяло спеціальні кошти на ремонт гнізда, про що свідчать документи 1593 року. В одному з польських містечок серед залишків фортифікаційних споруд є Боцяня башта.

Прозвали її так ще в XIX столітті завдяки лелечому гнізду, що незмінно увінчувало шпиль не одну сотню років.

Як показали дослідження орнітологів на Чернігівщині, 37% гнізд використовується лелеками від 6 до 10 років, 23% — 3–5, 17% — 11–20, 13% — більше 20 і 11% — 1–2 роки.

Побудувати чи підремонтувати гніздо — досить копітка справа. Гілки нерідко падають, особливо в основі нової будівлі (чи не тому лелеки радше займають старі гнізда), доводиться прилаштовувати їх знову і знову. Гілки птахи не відламують з дерев, а збирають їх у різних місцях. Можуть поцупити будматеріал і з гнізда сусіда, який загавився. Добудовувати й підправляти оселю лелеки можуть тривалий час. Іноді вони приносять гілки вже й тоді, коли годують пташенят.

Частіше всього будівлі розміщуються на висоті від 2 до 25 метрів, але на трубах і дзвіницях вони можуть знаходитися й значно вище. Відомі випадки гніздування лелек на висоті до 40 метрів.

Буває, що пара лелек займає одразу два близько розміщені гнізда. В одному птахи виводять пташенят, в іншому — відпочивають. Гнізда можуть займати також і одинокі лелеки, які не

Бувають гнізда й на особняках. Смт Берегомет, Чернівецька область. Фото В.М. Грищенка.

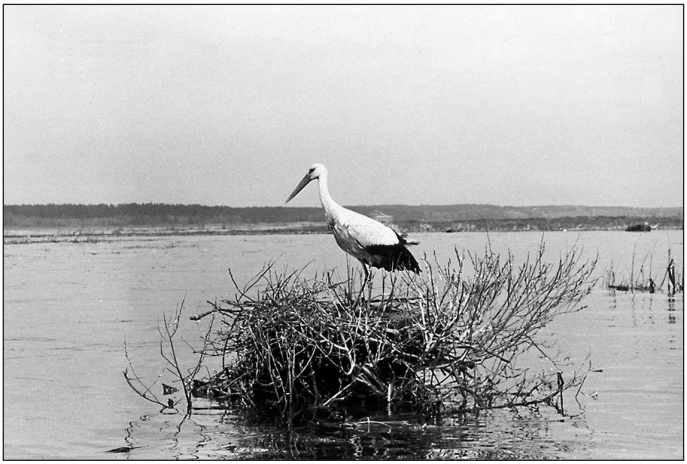

Після створення Канівського водосховища лелеки деякий час намагалися селитися у звичних місцях. Цей птах збудував гніздо на пеньку серед води.

Фото М.Л. Клєстова.

мають з якихось причин партнера. Вони час від часу з'являються на гнізді, прилітають на ніч, але можуть і надовго зникати.

У старих лелечих гніздах нерідко можна побачити "квартирантів". Серед гілок охоче поселяються хатні та польові горобці, шпаки. Відомі випадки гніздування також білої плиски, волового очка, галки і навіть хатнього сича, сірої сови, сиворакші та боривітра. Іноді можна знайти справжній "гуртожиток", у якому живуть десятки пар птахів. Лелече гніздо дає дрібним пернатим не тільки притулок, але й захист — господарі відганяють чотириногих та пернатих хижаків. В одному зі старих лелечих гнізд у передгір'ях Гарцу (Німеччина), яке мало в висоту 1,5 метри, спостерігачі нарахували близько сотні "квартируючих" горобців. Ще більш цікавий випадок розповів німецький орнітолог Г. Кройц. В одному з великих гнізд чорногуза "угніздилося" зо два десятки пацюків. Очевидно вони промишляли там залишками їжі. Але таке нахлібництво закінчилося для пацюків поганенько — підростаючі пташенята їх геть виловили. Ще б пак, такий харч під ногами бігає!

Облюбоване гніздо ще треба відстояти в жорстоких бійках від конкурентів, тому найзручніші з них займають найбільш

сильні лелеки. Слабакам і молодим дістається те, що погірше. Займати гніздо може як самець, так і самка, але самці частіше прилітають першими, та й сили в них побільше. Так що "квартирне питання" — це по чоловічій частині. Зайнявши гніздо, лелека чекає на ньому потенційного партнера, відганяючи суперників. Залишає його лише для пошуків їжі. Бійки лелек на гніздах бувають досить жорстокими, іноді можуть закінчуватися навіть загибеллю одного з птахів. Найбільш запеклі вони при нестачі зручних для гніздування місць. Але сутички можуть виникати і при наявності пустих цілком придатних гнізд. Від суперників лелека захищає не тільки саме гніздо, а й певну територію навколо нього — гніздову ділянку. Розмір її залежить від багатства кормових угідь. У бідних на їжу змінених людьми ландшафтах вона може сягати кількох сотень або й тисяч гектарів. Там же, де є гарні місця для полювання, гніздова ділянка зовсім невелика. Саме в таких випадках виникають колонії.

Пари утворюються, як правило, вже на гніздах. Існує багато легенд про лелечу вірність, але, на жаль, все це не більше, ніж лірика. Якщо судити з людської точки зору, то в лелек відбувається "шлюб з розрахунку", адже обирається, власне кажучи, не партнер, а "житлоплоща". Більше того, бувають випадки, коли вже створена пара розбивається чужинцями. Наприклад, сильніша самка може прогнати суперницю. Її ж "кавалер" лише байдуже чекає кінця поєдинку. Іноді виникає справжня чехарда зміни партнерів. Так, спостереження за одним із гнізд у Польщі в 1994 році показали, що після прильоту на ньому змінилися принаймні три самці і одна самка. Перша пара протрималася 5–8 днів, друга — всього один, і лише третя комбінація партнерів виявилася стійкою, і птахи нарешті приступили до розмноження.

Бійки на гніздах продовжуються і після початку "сімейного життя". Постійні конфлікти можуть виникати між близькими сусідами, лелека взагалі досить великий забіяка. Але ще більший розбрат вносять набіги "кочівників". Це молоді нестатевозрілі птахи, що не мають своїх пар. Вони прилітають пізніше дорослих і ведуть бродячий спосіб життя. Тримаються, звичайно, невеликими групами, але можна зустріти й зграї. Так що побачивши влітку зграю лелек, не дивуйтеся, це — молоді птахи. Такі бродяги можуть нападати на лелечі сімейства. При появі

біля гнізда чужих птахів, як правило, буває досить демонстрації погрози з боку господарів, щоб "зайди" відступили. Але нерідко на гніздах виникають серйозні бійки, жертвами яких можуть стати яйця і навіть пташенята. Виходять такі сутички через те, що у молодих птахів вже починає прокидатися інстинкт гніздування, і вони намагаються "заявити про свої права". Ось як описують подібну сутичку білоруські орнітологи О.В. Федюшин і М.С. Долбік: "*… 5 лелек билися з-за гнізда, що розміщувалося невисоко над землею на верхівці зламаного дерева. Противники запекло тріщали дзьобами, налітали і скидали з гнізда один одного, намагались наздогнати збитого конкурента і в повітрі*". Нападають на сімейні пари і лелеки, що виводили пташенят у цьому ж гнізді минулого року або ще раніше, а тепер запізнилися і знайшли його вже зайнятим. Це було підтверджено спостереженнями за закільцьованими птахами. Вчиняти напади можуть і самці, і самки. Іноді такі лелеки, прогнавши конкурента, утворюють пару з птахом, що залишився і навіть приймають кладку чи виводок. Якщо ж яйця були розбиті під час бійки, їх відкладають заново.

Будь-який птах, зайнявши гніздо чи місце для його побудови, повинен одразу ж зробити дві речі: сповістити суперників, що територія зайнята, і привернути увагу самок. Більшість пернатих роблять це за допомогою звукових сигналів. Білого лелеку природа обділила голосом, але його відсутність з успіхом компенсується гучним тріщанням за допомогою половинок дзьоба. Пози птаха під час інтенсивного токування дуже характерні: він закидає голову на спину, хвіст піднімається вгору, крила трохи розкриваються й опускаються, пера на грудях і шиї настовбурчуються.

Прилетівши до гнізда, самка сідає спочатку трохи осторонь. Господар повинен упізнати в ній представницю "прекрасної

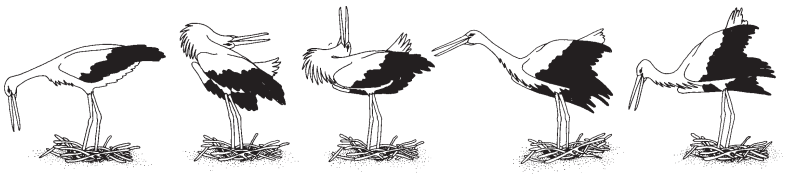

Під час токування лелека тріщить дзьобом, опускаючи й закидаючи на спину голову, розпускає крила і піднімає хвіст.

Гнізда лелеки будують з гілок, які збирають навкруги.
Фото А.А. Матуса.

статі", інакше може накинутися, як на конкурента. "Кавалер", який довго чекав цієї миті, вітає подругу тривалим клекотом, закидаючи голову на спину. Надалі протягом всього гніздового сезону лелеки зустрічають клекотом підлітаючого до гнізда партнера. Нерідко птахи влаштовують справжні "дуети". Але тріщання дзьобом має не тільки дружнє значення. З клекотом чорногуз проганяє від гнізда також суперників і ворогів. Лелеча "мова" хоч і не багата на звуки, але все ж, як бачимо, достатня для порозуміння.

Самка відкладає звичайно 3–5, рідше 1–2 чи 6 яєць, відомі знахідки навіть 7–8 яєць. У молодих птахів, що вперше приступають до розмноження, кладка менша. Яйце чисто біле, близько 100 грамів вагою. З'являються яйця в гніздах у другій половині квітня — на початку травня. Строки їх відкладання досить розтягнуті. Одночасно можна побачити і насиджуючих лелек і таких, що тільки займають гнізда. Пов'язано це з розтягнутістю строків прильоту та тим, що не всім птахам удається обзавестися гніздом одразу. До того ж частина кладок розорюється конкурентами або гине з інших причин. Такі лелеки відкладають яйця повторно, тому знайти їх можна іноді навіть у червні.

Бувають випадки й надзвичайно пізнього гніздування. У 1961 році в Нижній Саксонії (Німеччина) пара лелек відклала яйця

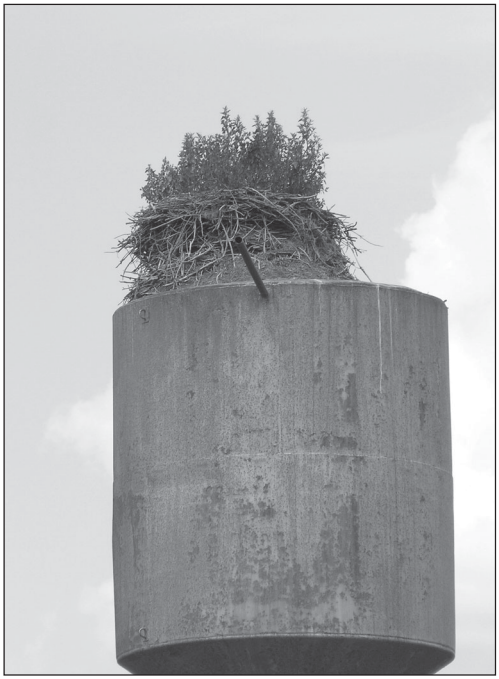

Гніздо, яке залишилося не зайнятим, нерідко заростає бур'яном.

Фото В.М. Грищенка.

на 3,5 тижні пізніше нормального строку. Це було пов'язано з тим, що через бійки на гніздах дві попередні кладки загинули. Єдине пташеня вилупилося в них аж 20 липня, коли молоді лелеки вже починають залишати гнізда. Птахи так і не догодували його, відлетівши у вирій.

Яйця відкладаються найчастіше з інтервалом у дві доби, іноді через одну або три. Насиджують їх обидва птахи близько місяця. Насиджування починається після відкладання другого або третього яйця ще до завершення кладки, тому пташенята вилупляються не одночасно, а поступово, через 1–2 дні. З'являються вони в гніздах починаючи з середини травня.

Новонароджені лелечата вдягнені у ніжний сірувато-білий пух, дзьоб у них темний, ніжки — жовто-рожеві. Важать вони всього 60–80 грамів. Народжуються пташенята сліпими, але очі в них відкриваються вже через кілька годин. До 3 тижнів один із батьків постійно залишається з малятами, обігріваючи їх, захищає від ворогів та негоди, закриває від гарячих сонячних променів. Лише коли лелечата підростуть, відлучатися за їжею починають обоє птахів.

Лелека хоч і мирний птах, але за дітей постояти може. Спостерігали випадки, коли чорногузи відганяли подалі від гнізда яструбів, орланів і навіть пелікана (про всяк випадок). Таке вартування на гнізді не зайве, адже є немало охочих поласува-

ти лелечатами. До гнізда може вдертися куниця або кіт, частіше бувають напади з повітря. Гинуть від хижаків іноді навіть дорослі пташенята. Так, у 2005 році в с. Пекарі біля Канева двоє вже оперених молодих лелек стали жертвами нападу орлана-білохвоста.

Поводять себе малі спершу досить обережно. Побачивши якусь небезпеку, наприклад, пролітаючого поблизу хижака, вони завмирають на дні гнізда. У віці 3 тижнів молоді лелеки вже можуть стояти на ногах. Через 7 тижнів за розмірами їх не відрізниш від дорослих. Але розпізнати "підростаюче покоління" все ж неважко: молоді птахи мають темний дзьоб, свіже м'яке оперення. Добре відрізняються вони й за особливостями поведінки. Дорослі лелечата вже починають пробувати крила — махають ними, підстрибуючи у гнізді.

З першого дня пташенята їдять самостійно. Годують їх обидва птахи. Вони приносять їжу у дзьобі чи в глотці (вола у лелек немає) і відригують її в середину гнізда. В перші дні малята отримують дрібну і ніжну поживу — червів, личинок комах тощо. Поступово раціон їх розширюється. Пташенята підбирають з дна гнізда те, з чим можуть упоратися, решту знову проковтують дорослі птахи. Поки лелечата зовсім малі, батьки прилітають до гнізда часто. Потім починають з'являтися все рідше, зате приносять більше здобичі. Крім їжі, дорослі лелеки забезпечують малят також водою, яку виливають із дзьоба. Випрохуючи їжу, пташенята характерно пищать — один з небагатьох звуків, які можна почути від білого лелеки, крім клекоту. Вже у віці кількох днів лелечата кидаються до підлітаючого дорослого птаха і хапають його за дзьоб, вимагаючи поживу. Відригнуту здобич голодні малята нерідко схоплюють ще до того, як вона впаде на дно гнізда.

Лелечата з останніх яєць не завжди доживають до вильоту. Вони з'являються на світ пізніше і виявляються в ролі "бідних родичів". Їм дістається менше їжі, ніж старшим братам і сестрам, ростуть і розвиваються вони повільніше. Часто все закінчується тим, що 1–2 пташенят викидають з гнізда або навіть з'їдають батьки. Ті, кому доводилося спостерігати за життям лелечого сімейства, у багатьох гніздах могли бачити таку картину. Причому спроби повернути викинутих пташенят у гніздо закінчуються безуспішно: лелеки викидають їх знову. У народі виникло навіть повір'я, що викидаються з гнізда "непарні" пта-

шенята. Насправді ж така поведінка дорослих птахів не залежить від кількості малят. Більшість учених пов'язують її з настанням несприятливих умов: нестачі їжі, затяжних холодів і т.п. Відомий спеціаліст по білому лелеці німецький орнітолог Е. Шюц взагалі вважав, що перші три яйця у кладці становлять "основу", інші — "резерв" на випадок сприятливих умов.

Горобці — типові "квартиранти" лелечих гнізд.
Фото В.М. Грищенка.

Закони природи жорстокі, але справедливі. Якщо батьки не в змозі вигодувати всіх пташенят, єдиний спосіб вижити хоч частині з них — загинути іншим. Треба сказати, що така особливість характерна не тільки для лелек, а й багатьох інших птахів. Наприклад, у гніздах хижаків також рідко доживають до вильоту всі пташенята.

Як показали дослідження в Україні, викидання батьками з гнізда — основна причина загибелі пташенят. На неї припадає близько 40% випадків загибелі. За даними білоруських орнітологів, у Біловезькій пущі щорічно майже третина лелек викидають своїх пташенят чи яйця. Іноді викидаються навіть всі пташенята виводку. Взагалі ж загибель пташенят у різні роки і в різних місцях дуже залежить від погодних умов. Адже для

лелеки погода значною мірою визначає запас наявної їжі. Найбільш сприятливе для нього у нас помірно вологе і тепле літо. На успішність розмноження впливають і кліматичні умови та зміненість природних комплексів людиною. Е. Шюц писав, що у північно-західній частині Німеччини, де вологий морський клімат, більше пташенят виживає за сухої погоди, а в Угорщині, де літо сухе і тепле, — у вологі роки. У Білорусі в роки з посушливою весною і літом знижується кількість заселених гнізд, підвищується смертність пташенят. У вологі роки, навпаки, успішність розмноження збільшується. Негативний вплив несприятливих погодних умов сильніше проявляється там, де більше змінена природа. Так, у 1994 році на багатих їжею ділянках незайманих заплавних лук Дніпра, Росі, Сейму, незважаючи на сильну посуху, 3–4 пташенят у гніздах не були рідкістю. Зовсім інша картина була поодаль від річок серед полів.

Іноді бувають справжні локальні катастрофи. Так, за повідомленням К.С. Бадецької, у с. Монастирець на Львівщині у 1998 році від сильних злив загинули практично всі пташенята. Вижило лише двоє лелечат у 19 гніздах.

Як показали спеціальні дослідження, ще більший вплив на успішність розмноження білих лелек, ніж погода в місцях гніздування, мають умови зимівлі. У роки з більшою кількістю опадів у зоні Сахеля (посушлива смуга південніше Сахари) та вищою продуктивністю рослинного покриву зменшується смертність дорослих птахів, наші чорногузи повертаються весною раніше і виводять більше пташенят. Зрозуміло, що птахи, які мали всю зиму вдосталь їжі, швидше пересуватимуться на шляхах перельоту і зможуть більше відкласти яєць. І якщо в гнізді з'явилося 5–7 яєць, то вже від місцевих умов і дбайливості батьків залежатиме, скільки виросте пташенят. Але коли самка повернулася навесні виснаженою і змогла відкласти всього 2–3 яйця, то більше лелечат не стане на крило, хоч би їжа сама стрибала до рота.

Лелечата перебувають у гнізді майже два місяці. Найчастіше до вильоту доживає 2–4 малят, значно рідше — 1 або 5. По 6 пташенят лелекам вдається вигодувати дуже рідко. По 7 – взагалі відомі лише поодинокі випадки, які реєструвалися в Україні, Угорщині, Данії. Нарешті "абсолютний світовий рекорд" поставили угорські лелеки: у 1999 році одна з пар виростила 8 пташенят!

За даними моніторингових спостережень в Україні у 1992–2005 роках (5490 гнізд із пташенятами), 42% лелечих виводків перед вильотом мали 3 пташенят, 29% — 2, 20% — 4, 5% — 1, 4% — 5, 0,3% — 6, 0,02% — 7 (єдиний випадок за 14 років спостережень). У сприятливі роки зростає відсоток більших виводків, частка гнізд з 3 і 4 пташенятами майже вирівнюється, а в окремих місцевостях останні можуть навіть переважати. У несприятливі ж роки, навпаки, максимум зміщується на виводки з 2 пташенят.

Цікаво, що кількість пташенят, яких удалося виростити, може залежати від того, коли загніздилася дана пара. У ряді європейських країн було виявлено, що середня кількість пташенят, які вилетіли з гнізда, була тим меншою, чим пізніше приступили до розмноження їх батьки. Пов'язується це з тим, що птахи, які прилітають раніше, займають кращі гніздові ділянки. До того ж у них залишається більше часу на відновлення сил після тривалої і виснажливої мандрівки.

Виліт молодих у нормі відбувається у другій половині липня — на початку серпня. Після вильоту лелеки тримаються сім'єю на ближніх луках, пасовищах, ще деякий час повертаються у гніздо на ночівлю. Лелечата навчаються премудростям полювання. Деякий час дорослі птахи ще підгодовують їх. Лише у віці 3 місяців молоді лелеки можуть годуватися вже цілком самостійно. Сім'ї поступово об'єднуються в зграї. Місця їх формування залишаються постійними з року в рік. У цей час можна побачити жорстокі бійки між лелеками, котрі нерідко закінчуються тяжкими ранами чи навіть загибеллю для деяких із них. Ці бійки народ прозвав "лелечими судами". Легенда говорить, що ватажки проводять своєрідний екзамен молодим і старикам на готовність до далекого перельоту, і зграя вбиває або проганяє кволих і хворих.

У серпні зграї починають тягнутися на південь. Летять вони вдень на великій висоті. У нас зграї звичайно нараховують від 2–3 до сотні лелек. Але іноді можна побачити й великі багатосотенні скупчення. Зграї поступово збільшуються на шляхах перельоту і на Балканах складаються вже з тисяч птахів. На Чорноморському узбережжі Болгарії якось спостерігали зграю в 21 000 лелек!

На зимівлю чорногузи з різних частин Європи летять різними шляхами. Існують дві популяції — східна і західна, лінія розділу

між якими — своєрідний вододіл — проходить через Голландію, Гарц, Баварію, Альпи. У німецькій науковій літературі вона називається пролітною межею. Птахи, що гніздяться на захід від неї, мігрують восени на південний захід через Францію, Західну Іспанію, Гібралтар. Восени прямо над вулицями Гібралтару можна побачити багатотисячні зграї. Далі переліт іде через Марокко, Мавританію, західну частину Сахари. Місця зимівлі "західних" лелек знаходяться в саванах південніше Сахари від Сенегалу на заході до Камеруну на сході. Більше всього їх скупчується в долинах і дельтах рік Сенегал і Нігер та біля озера Чад. Тут же зимують і лелеки, що гніздяться на північному заході Африки.

Європейські лелеки, що гніздяться на схід від "пролітної межі", летять восени у південно-східному, а з СНД і Прибалтики — у південному напрямку. В Україні існує кілька головних пролітних шляхів — ділянок, де чисельність мігруючих птахів найвища. Через західні області летять лелеки з Польщі, через Житомирську і Вінницьку — з Білорусі і Прибалтики. Великий пролітний шлях проходить на південний захід від Полтавської до Миколаївської області. Всі три вони зливаються у могутній міграційний потік, який проходить через "ворота" між Карпатами і Чорним морем. Досить слабкий проліт спостерігається також по східному узбережжю Чорного моря. Далі лелеки летять через Балкани і Туреччину. Малу Азію вони перетинають "по діагоналі", звертаючи після Босфору на південний схід. Біля затоки Іскандера виходять до Середземноморського узбережжя. Потім знову звертають на південь і через Близький Схід, Синайський півострів потрапляють у долину Нілу, вздовж якої і летять на основні місця зимівлі у Східній і Південній Африці, долаючи загалом понад 10 тисяч кілометрів. Стомившись після тривалого перельоту, птахи роблять зупинку на 4–6 тижнів у Східному Судані, щоб відпочити й погодуватися перед подальшою дорогою.

Чому чорногузи летять таким хитромудрим шляхом, а не навпростець через Середземне море, як багато інших пернатих? Пов'язано це з тим, що лелека — птах ширяючого польоту і не може довго летіти над морем, доводиться облітати його з двох боків, кому куди ближче. "Але ж ширяють над морем альбатроси, мартини", — скаже читач. Справа в тому, що існують два типи ширяння: статичне і динамічне. Перше характерне

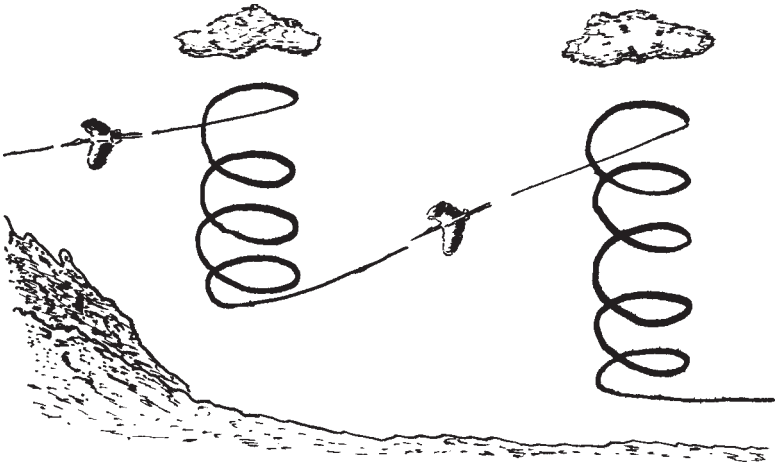

Схема польоту лелеки з використанням висхідних потоків повітря.

для "сухопутних" ширяльщиків. Над сушею існують стійкі висхідні потоки за рахунок нагрівання сонцем земної поверхні — терміки — і так звані "потоки обтікання", коли вітер натикається на перепону — пагорб, крутий берег, стіну лісу і т.п. Для використання таких потоків краще всього підходять широкі крила, як у хижих птахів і лелек. Над морем же постійно виникають різноманітні завихрення: потоки повітря багатократно відбиваються від хвиль. У морських ширяльщиків довгі і вузькі крила. Ось чому великі хижі птахи, лелеки та інші ширяльщики у таких значних кількостях скупчуються в районі Босфору і Гібралтару. Над водяними просторами білий лелека порівняно легко долає відстань до 40–50 кілометрів, у разі гострої необхідності може пролетіти й більше. Але тривалих "морських мандрівок" ці птахи уникають.

Техніка польоту лелеки на великі відстані відрізняється від тієї, що ми бачимо біля гнізда. Він не може тривалий час махати крилами, вони в нього пристосовані для ширяння. На активний політ чорногуз затрачає занадто багато енергії і швидко стомлюється. Кружляючи, лелека набирає висоту у висхідних потоках повітря і потім летить у певному напрямку, поступово знижуючись. Ширяльщики під час міграції можуть летіти тільки вдень, коли сонце добре прогріває землю, або якщо є досить стійкий сильний вітер, використовуючи потоки обтікання. Пе-

ред подоланням морської затоки чи протоки лелеки довго набирають висоту. Якщо поблизу є зручні місця із стійкими висхідними потоками, там нерідко скупчуються багатотисячні зграї. Їх можна побачити, наприклад, біля Босфору.

Коли ми знизу дивимось на кружляючого у високості лелеку або орла, вони здаються нам неперевершеними літунами. Без єдиного змаху крил птахи здатні рухатись досить тривалий час. Але все так чудово лише за сприятливих умов. Ширяльщики можуть виявитися й полоняниками повітря, коли вітром їх несе зовсім не в той бік, куди потрібно. Протидіяти ж цьому, махаючи крилами, вони довго не можуть.

Іноді сильним вітром зграї лелек заносить далеко в море. Вони не здатні тривалий час летіти над водою і змушені шукати порятунку на островах або й на кораблях, які пропливають поблизу. Якщо нічого подібного не трапиться, птахів чекає загибель. Саме такі "заблукалі" зграї зустрічають час від часу на островах Середземного моря, частіше всього на Кіпрі — він лежить поряд з основною міграційною магістраллю чорногузів. Але й посадка на острів не завжди врятовує. Якщо він знаходиться далеко осторонь від пролітних шляхів, повернутися з нього самостійно лелеки вже не можуть. А бувають випадки, коли їх заносить вітром дуже далеко. 23 січня 1983 року одного птаха підібрав корабель в Атлантичному океані за 185 кілометрів на захід від Лісабона! Час від часу невдалі мандрівники опиняються на Канарських островах. 17 березня 1977 року сильний пустельний вітер заніс на один з них зграю з 35 лелек. Жоден з них звідти вже не повернувся. Зустрічали білих лелек навіть на Сейшельських островах, що лежать в Індійському океані за 1000 кілометрів від узбережжя Африки.

Буває, що й на суші великі зграї лелек з'являються в досить незвичайних місцях. Територія Об'єднаних Арабських Еміратів лежить осторонь від пролітних шляхів цих птахів через Аравійський півострів. Яким же було здивування місцевих жителів, коли 15 вересня 1984 року біля столиці цієї країни Абу Дабі з'явилася зграя з 3000 білих лелек. Чорногузи, як правдешні мандрівники, для відпочинку вибрали не що інше, а територію міжнародного аеропорту, і на дві години паралізували його роботу. Всього вони "гостювали" в околицях Абу Дабі тиждень, лелек бачили навіть над вулицями міста. Відпочивши, птахи полетіли далі.

Коли дорослий птах приносить здобич, лелечата приймають характерні пози, випрохуючи їжу.

Фото В.М. Грищенка.

Взагалі негода може завдавати цим птахам значних втрат. 1856 рік увійшов у історію як дуже невдалий для білого лелеки. Через сильні шторми на початку весни, причому на пролітних шляхах обох популяцій, дуже багато чорногузів загинуло. Практично по всій Європі спостерігачі відмічали їх надзвичайно пізній приліт і низьку чисельність. У серпні 1912 року в Західній Сахарі понад 500 знесилених лелек були спіймані туземцями. У квітні 1935 року сильний південний вітер з Аравії приніс сильну піщану бурю. Вона встелила мало не всю Синайську пустелю трупами пернатих мандрівників.

5 серпня 1932 року біля одного з сіл на півночі Болгарії годувалося на луках кілька сотень білих лелек — якраз молоді стали на крило і почали об'єднуватися в зграї. Раптом розгулявся нечуваної сили град. З неба падали шматки льоду до півкілограма вагою! Для птахів це було справжньою катастрофою. Під час цього граду загинуло близько 200 лелек і ще з сотню залишилось на луках з поламаними ногами і крилами.

"Пролітна межа" розділяє дві популяції чорногузів, які восени відлітають у різні сторони. Але це не чітко окреслена лінія,

навколо неї існує широка смуга змішування напрямків — птахи тут можуть мігрувати як в один, так і в інший бік. Найцікавіше те, що різні напрямки перельоту можуть мати молоді лелеки, що вивелися в одному й тому ж гнізді. Якось у 1974 році знайшли двох закільцьованих птахів з одного виводку: першого — у Франції, другого — в Угорщині. Результати кільцювання на північному заході Німеччини (територія ця лежить східніше "пролітної межі" у зоні змішування) показали, що під час першого свого відльоту 3/4 лелек прямують на південний схід через Босфор і чверть — на південний захід у напрямку Гібралтару. Але вже в наступні роки життя кількість мігруючих на південний захід птахів різко зменшується.

В Україні теж існує "пролітна межа", яка проходить десь на Лівобережжі Дніпра. Точніше про її розміщення говорити важко через обмаль даних. Якщо лелеки із західних, центральних та північних областей летять вздовж західного узбережжя Чорного моря і Босфор, то птахи зі східних областей мігрують у південно-східному напрямку до східного чорноморського узбережжя. Сюди ж летять і птахи зі східної частини ареалу в Росії. Тут також існує досить широка смуга змішування напрямків міграції. Частина лелек із Придніпров'я може летіти на південний схід. Так, чорногуз, закільцьований пташеням у Глобинському районі на Полтавщині у 1998 році, був знайдений наприкінці серпня того ж року біля м. Новоросійська.

Орнітологи проводили спеціальні дослідження у вузлових точках перельоту білих лелек. Одне з таких місць — затока Іскандера на півдні Туреччини (крайній північно-східний "кут" Середземного моря). Тут чорногузи роблять "правий поворот", різко змінюючи напрямок міграції. У 1963–1965 роках на затоці Іскандера працювала експедиція німецького орнітолога Х. Хекенрота. Затока має близько 70 кілометрів у довжину, ширина її — 30–40 кілометрів. Цікаво, як ведуть себе лелеки, долаючи цю перепону. Частина птахів облітає затоку, але більшість перетинає її у верхній частині. Летять вони низько, на висоті всього 1–5 метрів над водою. За затокою знаходиться гірський хребет Аманус, який птахам треба також подолати, тому вони прямують до перевалу Белен. У цьому місці утворюється досить вузька смуга шириною близько 10 кілометрів, по якій летять десятки тисяч лелек. При цьому більшість із них рухається не через сам перевал, а набирає висоту у висхідних потоках

над схилами північніше. За Беленом знаходиться озеро і багата їжею болотиста місцевість. Крім того, після перельоту через хребет Аманус лелеки потрапляють у зону стійких північних вітрів, які сприяють подальшій міграції на південь.

Переліт лелек в Африці та на Близькому Сході — грандіозне видовище. У місцях звуження пролітних шляхів скупчення їх досягають велетенських розмірів. Так, у 1955 році над Суецькою затокою вчені спостерігали проліт близько 40 тисяч птахів. Це скупчення лелек було всього 30–40 метрів шириною, зате в довжину витяглось на 35 кілометрів! А ось як описував очевидець, який спостерігав з корабля переліт білих лелек у цьому ж місці в 1903 році, коли чисельність цих птахів була значно більшою: "*Кілька тисяч лелек пролетіли ланцюгом з Синайських гір зовсім низько над віддаленим від нас на 3 км вантажним судном. За нею йшла друга зграя, котра долетіла до корабля за чверть години, знизилась над ним і полетіла далі на Африку. З синайського боку не видно було кінця, з'являлись все нові й нові маси птахів. Вони летіли єдиним живим ланцюгом, який ніде не переривався, від континенту до континенту*". 20 березня 1985 року на одному з спостережних

Останні жителі села. Покинуте село Чутівка на Кіровоградщині.
Фото В.М. Грищенка.

пунктів у Єгипті за півтори години було обліковано до 115 тисяч білих лелек. Тільки одна велетенська зграя нараховувала близько 100 тисяч птахів!

Шлях із Європи до Південної Африки займає у чорногузів близько 2 місяців. За день вони долають у середньому 150–200 кілометрів. Середня швидкість польоту — близько 50 кілометрів за годину. До місць гніздування птахи летять швидше, на зворотний шлях іде в них близько 1,5 місяця.

Про те, де зимують білі лелеки, тривалий час не було нічого відомо. Серед учених панували самі недоладні уявлення. Аристотель, наприклад, уважав, що ці птахи на зиму впадають у сплячку. Лише в XV столітті вдалося довести, що це не більше, ніж фантазія. Дослідники природи епохи Середньовіччя відправляли лелек та й інших птахів зимувати… на дно водойм. У легендах і переказах багатьох народів місцями зимівлі чорногузів вказувалися різноманітні казкові острови та країни і навіть рай (саме звідси, до речі, походить український вираз "птахи відлітають у вирій", вирій — рай давніх слов'ян). Але ось у 1822 році у німецькому місті Вісмарі був спійманий птах, у шиї якого стирчала африканська стріла. Вона пробила шкіру і м'язи, але не завдала серйозних поранень, і лелека залишився жити. Так з'явився перший вагомий доказ того, що наші чорногузи відлітають на зиму в Африку. З того часу було виявлено близько 20 таких птахів із застряглими в тілі стрілами. Остаточно вияснити давню загадку природи вдалося лише завдяки широкому застосуванню кільцювання. Лелеки з України у зимові місяці були знайдені в ПАР, Кенії, Танзанії.

На місцях зимівлі чорногузи ведуть кочове життя. Надовго зупиняються там, де вдосталь харчів. Здебільшого птахи мігрують до Південної Африки, але в окремі роки можуть зимувати й північніше — у Кенії й Танзанії. Це залежить від запасів їжі. Хоча відомі випадки й вірності строго визначеним місцям зимівлі. Так, закільцьований лелека на прізвисько Боб, який гніздився у Шлезвіг-Гольштейні (північ Німеччини), протягом 10 років з'являвся кожного разу на одній і тій же фермі в Зімбабве.

Як установив Х. Шульц, розміщення лелек на місцях зимівлі в Африці визначається перш за все запасами їжі. В першу чергу вони вибирають вологі місця, але коли знаходять дуже багаті кормові угіддя, можуть перебиратися і в посушливі. За великою зграєю сарани залюбки навідаються й до пустелі. У

Лесото (Південна Африка) Х. Шульц у 1987 році взагалі виявив 200 зимуючих лелек у горах на висоті близько 2000 метрів. За свідченням місцевих жителів, бузьки з'являються там щороку. Що робити цим теплолюбним птахам у негостинному гірському кліматі, замість того, щоб ніжитися під південним сонечком? Все пояснилося просто: водойми тут кишіли земноводними. А ось у теплій, але посушливій савані неподалік їх не знайдеш. Найчастіше ж чорногузи в Африці віддають перевагу короткотравним саванам і люцерновим полям, охоче відвідують мілководні водойми.

Осінній переліт лелек в Україні проходить у серпні — вересні, місцями затягується до жовтня, але поодиноких запізнілих птахів можна побачити зрідка аж в листопаді. А Я.Є. Штиркало спостерігав 4 грудня 1985 року над Івано-Франківськом навіть зграю з кількох десятків лелек. Іноді чорногузи взагалі залишаються на зимівлю в наших широтах. Переважно це хворі, поранені або знесилені птахи, які не змогли продовжити важкий переліт. Значна частина їх гине, але на допомогу лелекам приходять люди. Відомо десятки випадків, коли чорногузи успішно проводили зиму на обійсті. Звичайно їх тримають у будинку чи в сараї разом із домашніми птахами. Деякі лелеки можуть навіть вільно розгулювати по засніжених вулицях, повертаючись на ніч до своїх рятівників. В одному з сіл Румунії лелека жив у стайні разом з кіньми більше 10 років. Про допомогу хворим і пораненим бузькам ми ще будемо говорити, зараз же більш цікаві для нас випадки зимівлі цілком здорових птахів, які всю зиму тримаються на волі.

У селі Красне Друге на Київщині три роки підряд зимував лелека. Він вільно літав по селу і його околицях, годувався біля річки Красної і на птахофермі. Зимував на волі, лише зрідка залітаючи до людей, і лелека в селі Березівці Івано-Франківської області. А в селі Ювілейному на Херсонщині у не дуже холодні зими спостерігають поодиноких чорногузів на водоскиді каналу.

Зовсім дивовижну історію розповів учитель А.І. Гопцій з міста Балаклеї Харківської області. Житель села Червона Гусарівка Балаклейського району Є.П. Пономаренко підібрав восени лелеку з пошкодженою ногою. Птах благополучно провів зиму разом з курами і весною почав літати. Восени він знову не відлетів, а залишився зимувати в селі. Лелека подружився з людьми, особливо зі школярами. Його часто можна було поба-

чити на полі, де діти збирали колгоспні помідори. Наступну зиму чорногуз провів у бригадира тракторної бригади І.Я. Сарая. Птаха прозвали Ваською. Весною він знайшов собі подругу і обзавівся сім'єю. Виростили чотирьох лелечат. Знову прийшла осінь, і знову лелека не відлетів, а залишився в рідному селі. Взимку Васька спокійно брав їжу прямо з людських рук

Поки лелечата малі, один із дорослих птахів практично весь час вартує на гнізді.

Фото В.М. Грищенка.

на вулицях. Нерідко з'являвся біля школи, де учні та працівники їдальні завжди пригощали його чимось смачненьким. На наступний рік все повторилось: Васька загніздився, самка і пташенята відлетіли, а він залишився в селі. Ночував на колгоспній фермі, або де прийдеться по селу.

У більш теплому Закавказзі зимівлями лелек нікого не здивуєш. Так, у Вірменії в долині річки Аракс, за даними М.С. Адамяна, у січні — лютому можна нарахувати до кількох сотень птахів. Чимало лелек зимує також в Іспанії, Португалії та деяких інших країнах.

Багато цікавого про міграції лелек вдалося встановити завдяки використанню супутникової телеметрії — на спійманого

птаха одягається спеціальний портативний передавач, сигнали від якого отримують через супутник. Таким чином можна детально простежити пересування поміченої особини, строки перельотів, місця і тривалість зупинок. До того ж, оскільки координати перебування такого птаха неважко встановити (не тільки через супутник, а й при допомозі радіопеленгатора), його можна супроводжувати на машині, проводячи ретельні спостереження.

Виявилося, що місця зимівлі західної та східної популяцій не ізольовані одні від одних. Так, один зі "східних" лелек (зі Східної Німеччини) забрався аж у Нігерію до своїх "західних" родичів. Його шлях вдалося детально простежити через супутник. Птах досить довго шукав зручне місце для тривалого відпочинку, нарешті зупинився в районі озера Чад. За зиму він ще двічі перебирався в інші місця. Закільцьованих "східних" лелек знаходили у Центральній і Західній Африці й раніше. Так, один з естонських чорногузів був спійманий під час зимівлі в Нігері. Тепер же вся сукупність зібраних даних дозволяє вченим припускати, що в Центральній Африці існує своєрідна зона змішування, де зустрічаються птахи з обох популяцій. Тут деякі з лелек можуть змінювати своє "громадянство", пристаючи до зграй "іноземців" і повертаючись на гніздування в зовсім інші краї. Це явище називається U-подібною міграцією, коли птах повертається з зимівлі іншим шляхом і в інше місце. Для декого з пернатих, наприклад качок, такі викрутаси — досить звичне явище.

Аналіз супутникового простежування 140 німецьких лелек показав, що в цих птахів можуть у досить широких межах змінюватися шляхи і строки міграції, місця зимівлі та зупинки під час перельотів, але при можливості вони залишаються постійними. Зміни викликаються зовнішніми факторами, передусім умовами живлення.

А перельоти одного з лелек, закільцьованого пташеням у 2000 році в Калінінградській області, вдалося простежувати протягом 4 років. Птах цей поставив перед ученими немало загадок, і його мандрівки виявилися справжньою пташиною одіссеєю. Почалося з того, що він разом із зграєю родичів полетів восени на південний захід, хоча нормальний напрямок осінньої міграції прибалтійських чорногузів — південний схід, до Босфору. Лелека прилетів у Францію, 3 жовтня досяг узбе-

Небо кличе. Перед вильотом пташенята все частіше пробують крила, можуть навіть підлітати на пару метрів над гніздом. Фото В.А. Волошина.

режжя Середземного моря, а далі кілька днів переміщувався вздовж берега на схід. Але швидко йому це набридло, і біля м. Сан-Тропе 7 жовтня птах полетів навпростець через море до Африки, що, як уже говорилося, лелеки роблять вкрай рідко. Наступного дня наш мандрівник був уже в Тунісі. На жаль, залишилося невідомим, чи зупинявся він перепочити на одному з островів, адже шлях через море склав як мінімум 752 кілометри. До серпня 2001 року лелека тримався на досить невеликій території на північному заході Тунісу і північному сході Алжиру, кочуючи з місця на місце, аж поки перелітний інстинкт знову не покликав у дорогу. А далі він зробив ще один вчинок, гідний найкращих мандрівників, — полетів на південь прямо через Сахару, досягши півдня Нігеру. Зиму птах провів у районі озера Чад на північному сході Нігерії і на півночі Камеруну. Коли прийшла весна, лелека знову полетів на північ, і знову навпростець через Сахару. 8 березня він благополучно досяг узбережжя моря на північному заході Алжиру, де провів два місяці. У травні невтомний мандрівник попрямував на захід до Гібралтару, де й перелетів на європейський берег. Друге своє літо лелека провів на півночі Іспанії. Тут йому, схоже, сподобалося, бо восени далеко не полетів — зимував на півдні країни. Та все ж мандри мандрами, а батьківщина кликала до себе, і наприкінці березня 2003 року наш Одіссей з'явився на півночі

Польщі неподалік від Ольштина, за 220 кілометрів від місця народження. Тут він провів усе літо, на жаль не вдалося з'ясувати, чи птах брав участь у розмноженні. 24 серпня 2003 року лелека знову відправився у далеку подорож, цього разу "правильним" шляхом — на південний схід до Босфору. Зимував він спочатку біля озера Чад, потім перебрався до Західного Судану. 1 березня 2004 року почався переліт у рідні краї. Незабаром передавач почав давати збої, сигнал став менш чітким і регулярним. Все ж зафіксовано, що 5 квітня птах був уже на південному сході Болгарії, а 14 квітня — на півночі Польщі. Далі сигнали від передавача припинилися. Будемо сподіватися, що він просто вийшов з ладу і з птахом нічого лихого не трапилося.

Ця одіссея, до речі, добре ілюструє здатність перелітних птахів не просто до орієнтації — вміння вибрати вірний напрямок руху, а до навігації — спроможності переміщуватися з точки в точку. А для цього треба вміти визначати своє місцеперебування. Лелека зумів дістатися потрібних країв як з одного, так і з іншого кінця Європи.

Група орнітологів під керівництвом професора П. Бертгольда з Німеччини провела комплексне дослідження міграції білого лелеки. Одночасно проводилися спостереження в природі, дослідження фізіології птахів, яких утримували у вольєрах, збиралися дані за допомогою супутникової телеметрії. Виявилося, що в білого лелеки, принаймні на східному пролітному шляху, зовсім особливий тип міграції, поки що не відомий для інших птахів. Для нього характерний дуже швидкий переліт від місць гніздування до зони перепочинку у Східній Африці. Віддаль у 4600 кілометрів як дорослі, так і молоді птахи долають в середньому за 18–19 днів. За нормальних умов бузьки летять щодня, проводячи "на крилах" по 8–10 годин. Тривалі, особливо багатоденні, зупинки трапляються лише як виключення і пов'язані передусім із несприятливими зовнішніми умовами — затяжна негода і т.п. Лелеки, на відміну від інших перелітних птахів, не запасають у значній кількості жирові резерви — "пальне" на час тривалої міграції. Для птахів, що перебувають у міграційному стані, характерна так звана "гіперфагія" — переїдання: доводиться постійно поповнювати "бензобаки", які швидко порожніють. Білий лелека ж може долати значні відстані взагалі нічого не ївши. Від місць гніздування

Середньостатистичне лелече сімейство в Україні вирощує троє малят. Четверо пташенят у виводку можна частіше побачити там, де є гарні кормові угіддя.

Фото В.М. Грищенка.

аж до Східної Африки у нього практично не відбувається відновлення ваги тіла.

Скільки живуть лелеки? У зоопарках рекорд — 35 років. У природі, звісно, тривалість життя менша. Звичайно вона не перевищує 10 років, але деякі лелеки можуть доживати навіть до 20–25. А одного разу у Німеччині знайшли закільцьованого птаха, якому було 29 років! Середня ж тривалість життя білого лелеки — 8–9 років. Причому дехто з "дідів" зберігає досить молодецького здоров'я, щоб мати повноцінну сім'ю. Відомий випадок, коли закільцьованого лелеку знайшли на гнізді у віці 25 років.

Завдяки кільцюванню чеські орнітологи змогли встановити таке співвідношення між віковими групами: чверть — птахи у віці 3–4 роки, половина — від 5 до 9 років. "Стариків" понад 20 років — всього 3%.

Статевозрілими лелеки стають як правило у 3–5 років, але інколи обзаводяться сім'єю навіть у 2. Більшість молодих птахів проводить перший рік на місцях зимівлі чи шляхах перельоту. У колишній Східній Пруссії протягом багатьох років проводи-

лося кільцювання пташенят. Повторні знахідки птахів із кільцями показали, що 1–2-річні лелеки зовсім не повертались у місця гніздування, 3-річні — складали лише 7% знахідок. Орнітолог В. Ліббер проаналізував зустрічі лелек, закільцьованих пташенятами в Німеччині. Виявилося, що однорічні птахи блукають найдалі — лише третина з них була виявлена влітку ближче за 1000 кілометрів від місця кільцювання. З віком цей відсоток все збільшувався: вже 90% 3–4-річних лелек перебували в гніздовий період у цій зоні. Ф. Баірляйн за результатами кільцювання виявив, що молоді чорногузи після своєї першої зимівлі також вирушають у напрямку області гніздування, але досягають її дуже рідко. Значна частина 1–2-річних лелек взагалі проводять літо південніше Сахари. Але вже 3-річні птахи у гніздовий період там не трапляються взагалі. Встановлено, що і німецькі, й польські лелеки вперше з'являються у місцях гніздування саме у 3-річному віці. Винятки бувають рідко.

Молоді нестатевозрілі лелеки утворюють зграї, які ведуть бродячий спосіб життя. Вони тримаються у багатих їжею місцях — на луках, пасовищах і т.п. Як правило, такі зграї нараховують не більше кількох десятків птахів. Так, за спостереженнями В.М. Бабка, у заплаві Десни біля Остра в літніх зграях лелек було від 8 до 46 птахів. Лише двічі спостерігалися більші — 80 і 102 лелеки. Але іноді трапляються й скупчення з сотень чорногузів. Незвичайно великі літні зграї лелек спостерігалися в Україні у 1994 році. З різних областей приходили повідомлення про зустрічі зграй з 50–100 і більше птахів. На дніпровських луках біля села Сушки у Черкаській області влітку трималося скупчення до 300 білих лелек. Селяни навіть жалілися, що птахи потолочили траву на сінокосах! Така велика кількість молодих лелек може бути пов'язана з тим, що попередні роки були дуже сприятливими для цих птахів, і вони вивели багато пташенят. Літні бродячі зграї чорногузів спостерігають і в північній частині ареалу, наприклад, у Прибалтиці та Ленінградській області. Час від часу там також трапляються сотенні скупчення.

Іноді можна почути, що великі літні зграї лелек, які не розмножуються, — це тривожний сигнал, свідчення несприятливих для птахів умов. Якраз навпаки — це передусім "резерв" популяції, і чим чисельніші такі зграї, тим більше лелек загніздиться у наступні роки.

Яких тільки пристосувань не використовують тварини для охолодження тіла в жарку погоду. У слонів для цієї мети служать великі вуха, собаки випаровують вологу з поверхні язика. А ось у лелек роль "охолоджувача" виконують … заляпані послідом ноги. Таких "неохайних" чорногузів доводилося бачити мабуть багатьом за літньої спеки. Може виникнути думка, що в них негаразд зі здоров'ям. Однак все значно цікавіше.

Орнітологи, які вивчали зимівлі білих лелек в Африці, давно звернули увагу на таку дивну поведінку цих птахів. Часом буває важко знайти лелеку з "нормальними" червоними ногами, у всіх вони вкриті товстою кіркою засохлого посліду. Не один рік велися запеклі дискусії про причину цього незвичайного явища. Як виявилося, справа ось у чому. Відомо, що у птахів надлишки азоту виводяться з організму не з сечовиною, як у ссавців, а з сечовою кислотою. Саме вона забарвлює в білий колір послід. Ось її лелеки і пристосувалися використовувати для охолодження тіла в спеку. Рідка сечова кислота випаровується з поверхні ніг і охолоджує їх. Шкіра ж їх густо пронизана кровоносними судинами. Кров, проходячи по них, охолоджується і повертається у внутрішню частину тіла птаха. Як показали експерименти на американському лісовому лелеці, при інтенсивному випорожненні на ноги температура тіла знижується.

Німецький орнітолог Х. Шульц встановив, що частота випорожнень на ноги залежить від температури повітря. До 28 °С птахи з заляпаними послідом ногами зустрічаються рідко. Але вже при 40 °С середня частота випорожнень на ноги може доходити до 1,5 разів на хвилину! Білий послід крім того і екранує ноги від палючих променів сонця. За хмарної погоди частота випорожнень знижується. За моїми спостереженнями, в Україні лелеки також починають використовувати такий спосіб терморегуляції при температурі близько 30 °С.

Сарановий птах

Коли заходить мова про те, чим живиться білий лелека, усі чомусь згадують у першу чергу жаб, хоча далеко не вони становлять основу його раціону. Цей птах неперебірливий до їжі, він ловить усіляких дрібних тварин, що трапляються під ногами, — від червів до дрібних гризунів. Аби тільки можна було проковтнути. Та насамперед харчується бузько різноманітними комахами. Взагалі, раціон його залежить від місцевості. У сухих місцях комахи можуть складати до 99% здобичі. На заплавних же луках частка їх значно менша. Подекуди у Західній Європі лелеки взагалі вигодовують пташенят переважно дощовими червами. Їх чимало на зрошуваних полях, а ось комахи, земноводні і гризуни практично перевелися на землях з інтенсивним сільськогосподарським виробництвом.

Ось як описує полювання білого лелеки класик російської орнітології академік М.О. Мензбір: "*Як би не був він голодний, у рухах його ніколи не спостерігається метушливості; він походжає по болоту, ніби гуляючи, і зовсім мимохідь хапає все їстівне, що тільки трапиться йому на шляху. Якщо парочка лелек полює разом, то при якомусь особливо спритному ударі дзьобом, один вітає або схвалює іншого, клацаючи дзьобом*".

Свою здобич лелеки ковтають цілком. Всіляку дрібноту проковтують одразу, а великих комах та гризунів спершу убивають ударами дзьоба. Іноді можна побачити, як бузько, перед тим як з'їсти, деякий час "жує" дзьобом спійману мишу, ніби пробуючи на смак. Може він і погратися, то відпускаючи, то знову хапаючи її, неначе кошеня. Велику і суху здобич, при

Білий лелека полюбляє годуватися на мілководді, де визбирує різноманітних дрібних тварин.

Фото А.А. Матуса.

наявності поблизу води, чорногуз спочатку деякий час пополіскує в ній, поки вона не стане такою, що її можна легко проковтнути. Так же спершу відмиває і забруднених спійманих жаб та рибу. Неперетравлені залишки їжі відригуються у вигляді погадок.

Шукають здобич птахи на землі чи на мілководді. Забрідати далеко у воду не люблять — рідко коли побачиш лелеку на глибині понад 20–30 сантиметрів. Техніка полювання може бути різноманітною. Найчастіше чорногузи активно розшукують здобич. Всім знайома картина: бузько, що чинно походжає в траві. При цьому він може робити то раптові кидки, то завмирати на місці, а іноді навіть б'є крилами. Нерідко птахи супроводжують череди корів, табуни коней, працюючі трактори чи комбайни. Вони злякують різних дрібних тварин, які й стають здобич-

чю лелеки. Улюблене місце годівлі лелек — свіжий покіс. Можна побачити цих птахів навіть біля смуги вогню у траві. У нас це буває нечасто, а ось в Африці лелеки полюбляють збиратися там, де місцеві жителі випалюють савану в сухий сезон. Досить їм побачити дим, як птахи звідусіль починають злітатися на згарище, концентруючись позаду стіни вогню. Вони крокують по згорілих стеблах, що ще димлять, і виловлюють комах. Іноді на таких пожежах збираються сотні птахів. Залітають бузьки і на свіжозорані поля, збираючи червів і личинок комах. Інший варіант полювання — підстерігання здобичі, що більш характерно для чапель. Лелека здатен вартувати біля мишачої нірки, чекаючи, коли хтось із її мешканців висуне свого носа. Як правило, тривалість такого вичікування не перевищує кількох хвилин, але одного разу спостерігали за птахом, який "стеріг" мишачу нірку на протязі 20 хвилин. У каламутних мілководних водоймах бузько нерідко полює "навпомацки": водить по воді дзьобом, швидко закриваючи й відкриваючи його, доки не натрапить на пуголовка чи щось інше. Дощових червів він збирає, зондуючи дзьобом м'який грунт. Може лелека ловити також пролітаючу здобич, наприклад, бабок чи інших комах. Іноді навіть збиває їх крилами. При утриманні в неволі він досить швидко навчається хапати дзьобом кинуту йому їжу, як це роблять собаки. Описані навіть випадки, коли лелеки успішно "полювали" на пролітаючих мимо горобців.

А в Іспанії чорногузи освоїли сміттєзвалища, де харчуються не гірше за граків чи мартинів. Частина птахів і зимує там, адже їжі вдосталь протягом усього року.

Годуються лелеки, як правило, неподалік від гнізда, але можуть літати за їжею й за кілька кілометрів. Від відстані до основних кормових угідь у значній мірі залежить успішність їх розмноження. Чим більше птахи затрачатимуть часу й енергії на доставку їжі пташенятам, тим менше її вони зможуть принести за день, а раз так — менше виросте пташенят. Але буває, що далекі польоти виправдовуються. Х. Шульц спостерігав під час розливу Сави у Хорватії, як лелеки літали за їжею на відстань до 8 кілометрів від села, де були гнізда. Птахи проводили за день до 2 годин у польоті і "накручували" по 85 кілометрів! Здавалося б, який смисл літати так далеко? Але справа в тому, що на мілководді в теплій воді розвелася сила-силенна пуголовків і жаб. Ткни дзьобом — і щось та зловиш. Птахам

було набагато вигідніше літати "за тридев'ять земель" і одразу ж повертатися з багатою здобиччю, ніж годинами визбирувати дрібних комах поблизу гнізда. У багатих на їжу місцях лелеки можуть збиратися у великій кількості, та й не тільки лелеки. У червні 1994 року ми проводили спостереження за птахами на дніпровських луках біля села Проців на Київщині. Після спаду повені на них залишалося ще чимало невеликих мілководних пересихаючих водойм. Площа їх поступово зменшувалася і разом з тим збільшувалася концентрація різноманітних водяних

Чорногузи охоче "пасуться" разом із худобою. Корови злякують усіляку дрібноту, яка стає легкою здобиччю птахів.

Фото В.М. Грищенка.

тварин — жаб, пуголовків, молюсків, риб, комах. Такі водойми приваблювали до себе велику кількість птахів. Можна було побачити скупчення з десятків сірих чапель і річкових мартинів, разом з якими годувалися великі білі чаплі, білі і чорні лелеки, річкові крячки, шпаки. Взагалі затоплені повінню луки при спаді води — чи не найкращі кормові угіддя для лелек.

Спостереження за одним із гнізд у Сілезії в Польщі показали, що птахи літали за їжею частіше всього до кількох улюблених місць, розташованих на віддалі від 500 до 3375 метрів від гнізда, в середньому за 1900 метрів. Максимальна відстань польотів за їжею, встановлена для закільцьованих птахів у Західній Європі, — 10 кілометрів. Чим бідніші кормові угіддя, тим далі доводиться літати птахам.

Цікаві спостереження провели орнітологи у Померанії на півночі Польщі. Пара лелек годувалася на території близько 250 гектарів. Більше ніж у половині випадків птахи шукали їжу на улюблених ділянках, які займали лише 12% загальної площі. 65% часу вони годувалися на луках і пасовищах, 24% — на полях і 11% — на ставку. Максимальна віддаль польотів за здобиччю — 3600 метрів, середня — 826 метрів. У 53% випадків птахи годувалися не далі 800 метрів від гнізда. Найдалі чорногузи літали, коли вже підросли пташенята. Цікаво, що самець і самка істотно відрізнялися в своїх уподобаннях, годуючись переважно в різних місцях.

Зрозуміло, що благополуччя лелечої сім'ї залежить від достатку їжі в околицях гнізда. Науковцями встановлено, що успішність розмноження лелек тим вища, чим більше вологих лук, боліт і водойм на гніздовій території. До того ж важливо, щоб багаті їжею місця були поближче до гнізда. Дослідження в Німеччині показали, що середня віддаль від гнізда до місць збору їжі обернено пропорційна кількості вирощених пташенят.

Серед комах у раціоні чорногуза зустрічаються такі небезпечні шкідники, як жук-кузька, клоп-черепашка, різні хрущі,

Як тільки влітку починають косити траву, лелеки одразу ж навідуються на покоси. Знайти поживу тут значно легше, ніж у високотрав'ї.
Фото Є.М. Мана.

буряковий довгоносик. Та найбільше полюбляє він так званих прямокрилих. До них відносяться коники, цвіркуни, вовчки і горезвісна сарана. На місцях зимівлі в Африці лелеки поїдають її так багато, що у мовах цілого ряду африканських племен білого лелеку так і називають "пожирач сарани", або "сарановий птах". Слава знищувача цього небезпечного шкідника настільки закріпилася за ним, що на африкаанс (мова нащадків голландських переселенців у Південно-Африканській Республіці) навіть одна з офіційних наукових назв білого лелеки — "великий сарановий птах". Втім, вона виправдовується якоюсь мірою і для України. У минулому було немало спустошливих "набігів" сарани на південні губернії. Навіть зараз, незважаючи на величезний арсенал хімічних засобів боротьби і застосування авіації, вона за лічені дні може перетворити квітучі землі у безплідну пустелю. Можна собі уявити, яким лихом була сарана для селян раніше.

Ось яку історію розповів відомий російський зоолог К.Ф. Кесслер. У 1848 році восени великі полчища сарани з'явилися в околицях містечка Кам'янка Чигиринського повіту і відклали яйця. У травні наступного року з них почали вилуплятися цілі хмари комах. Люди кинули всі сили на боротьбу з сараною. І тут наспіла нежданна допомога — з'явилися лелеки. Кожен день великі зграї їх оточували поле з сараною густим ланцюгом і поїдали її. Закінчилося все тим, що до кінця липня від тієї нічого не залишилося.

У 1907 році був великий наліт сарани на Гортобадь в Угорщині. Лелек тут гніздилося мало, але вони швидко позліталися з усіх кінців у великій кількості. За свідченням орнітолога Я. Шенка, в органах травлення одного здобутого птаха знайшли близько 1000 екземплярів сарани. Шлунок і стравохід його були набиті до самої глотки! Птах може й ще б з'їв, просто вже не було куди. В одній із лелечих погадок виявилося близько 1600 щелеп цих комах. Я. Шенк підрахував, що зграя з 100 чорногузів здатна знищити за день 100 тисяч цих небезпечних шкідників. За іншими спостереженнями, один лелека здатен з'їсти за день до 3000 екземплярів сарани.

В Африці у шлунках двох здобутих птахів знайшли рештки 1000 і 1600 екземплярів сарани. А один із молодих птахів у Кенії так добряче пообідав сараною, що не міг злетіти. Так що слава "саранового птаха" закріпилася за чорногузом не даремно.

Для багатьох африканських народів білий лелека — традиційний мисливський вид, але в деяких країнах відношення до нього шанобливе, і полювання практично відсутнє саме через знищення шкідників, передусім сарани. Це Кенія, Замбія, Зімбабве. Цікаво, до речі, що нащадки європейських переселенців у ПАР пронесли через віки сердечне ставлення до цього птаха. Вони цінують лелеку за знищення личинок шкідників на полях люцерни, але не тільки. Як і в Європі, для бурів білий лелека — це птах, що приносить дітей і щастя.

Не дає спуску лелека й іншому "улюбленцю" селян — вовчку або капустянці. Той, хто має город, може немало про неї розповісти. Як показали дослідження у різних країнах Європи, від Іспанії до колишнього СРСР, у живленні чорногуза вовчки становлять влітку від 5–10% до третини. Орнітолог О.П. Кропивний вивчав живлення білого лелеки у Біловезькій пущі. Виявилося, що в їжі, яку приносили дорослі птахи лелечатам, вовчки становили близько 8% по кількості і майже 14% за вагою. В одній принесеній до гнізда порції було аж 113 капустянок! У Мазурському Поозер'ї (Польща) 31% погадок білого лелеки містили рештки личинок жуків-коваликів (дротяників), 14% — довгоносиків, 16% — вовчків. У Західній Франції в їжі, яку чорногузи приносили пташенятам, переважали жуки-водолюби і капустянки.

На місцях зимівлі в Африці лелеки нерідко утворюють значні скупчення там, де багато їжі. Вони часто годуються на полях люцерни та пасовищах. Великі зграї можуть сотні кілометрів прямувати за полчищами перелітної сарани. У січні 1987 року в Танзанії німецький орнітолог Х. Шульц на ділянці в 25 квадратних кілометрів нарахував близько 100 тисяч білих лелек. На той час це була майже чверть усієї східної популяції, яка зимує у Південній і Східній Африці. Пояснюється це тим, що в Танзанії розвелося якраз безліч гусені одного з місцевих метеликів. У Південній Африці чорногузи того сезону майже не з'являлися взагалі.

У роки зі спалахами чисельності мишовидних гризунів їх поїдають у великій кількості не тільки білі, а навіть чорні лелеки, що живляться в основному дрібною рибою й іншими водяними тваринами. Так, за даними Ф.Й. Страутмана, у 1946 році в Іршавському районі Закарпатської області під час сплеску чисельності мишовидних гризунів у шлунках здобутих чорних лелек знаходили по кілька екземплярів мишей і полівок.

Ефективність полювання бузьків буває досить непоганою. За підрахунками, зробленими в Польщі, один птах спіймав протягом години 44 мишей, 2 молодих хом'яків і одну жабу; інший ловив по 25–30 цвіркунів за хвилину! Проведені науковцями безперервні спостереження за одним чорногузом показали, що він зловив на протязі 10,5 годин принаймні 1037 різних тварин, в середньому по 1,6 за хвилину. Мисливські успіхи птахів залежать від умов місцевості і виду здобичі, але в середньому результативними бувають близько половини нападів.

Є явище, яке вчені називають клептопаразитизмом. Це коли одні тварини віднімають здобич в інших. Іноді цим не гребують і лелеки, передусім при гострій нестачі їжі під час весняних похолодань. Одного разу спостерігали чорногуза, який переслідував прямо в повітрі ворону і намагався відібрати спійману мишу. Та частіше від "пернатих рекетирів" страждають самі лелеки. С.О. Лопарев якось був свідком такого конфлікту неподалік від м. Канева: на чорногуза, який летів через Дніпро зі здобиччю до гнізда, напав орлан-білохвіст. Птахові довелося відригувати їжу і втікати геть. Орлан після цього підняв з поверхні води дві невеликі рибини.

Денна потреба дорослого лелеки — близько 700 грамів їжі. Влітку ж, щоб прогодуватися самим і виростити вічно голодну юрбу пташенят, птахам доводиться займатися пошуками здобичі мало не весь світловий день. За підрахунками польських орнітологів, лелеча сім'я середньої величини — пара дорослих птахів і 2–3 малят — за період вигодовування пташенят споживає близько 2,5 центнерів їжі. Щоб виростити потомство, лелеки повинні здобувати щодня приблизно півтора кілограми дощових червів, кілограм жаб, або 700 грамів дрібних гризунів.

Це, до речі, цікавий момент. Гризуни, як бачимо, найбільш калорійна і вигідна їжа. Коли їх багато, птахам легше прогодуватися. І дійсно, як встановили польські орнітологи, у долині р. Обри на заході Польщі успішність розмноження лелек і навіть кількість заселених гнізд були більшими у роки з високою чисельністю звичайної полівки.

Родичі білого лелеки

Білий лелека відноситься до родини лелекових ряду лелекоподібних. Окрім нього до цієї родини входить ще 18 видів пернатих. Упізнати лелек неважко за їх зовнішнім виглядом — це великі птахи з довгими ногами і шиєю, міцним довгим дзьобом. Більшість видів гніздиться в тропіках — в Африці і Південній Азії. Одні з них мешкають на великих відкритих просторах із водоймами і великими деревами чи скелями, на котрих гніздяться, інші — віддають перевагу глухим лісам. Давайте познайомимося трохи ближче з представниками лелечої родини.

З інших видів лелек в Україні зустрічається **чорний лелека**. Він трохи менший за білого, відрізняється чорним забарвленням оперення. Білі лише груди й живіт. Дзьоб і ноги червоні. Молодих нестатевозрілих птахів можна впізнати за темним зеленувато-бурим кольором дзьоба і тьмянішим забарвленням оперення, яке не має металевого полиску. Статевозрілими ці лелеки стають у віці 3 років. Це рідкісний вид, занесений до Червоної книги України.

Розповсюджений чорний лелека ширше, ніж будь-який інший вид родини. Він зустрічається на гніздуванні від Піренейського півострова і Скандинавії до Примор'я, на південь доходить до Малої Азії, Ірану, Афганістану, Монголії, Північного Китаю.

Північна межа ареалу проходить через Західний Сибір і Якутію. Ізольована гніздова популяція є також на півдні Африки.

Чорний лелека селиться, як правило, в глухих важкодоступних лісах поблизу від боліт, річок, озер, луків. Гнізда влаштовує на великих деревах у розгалуженні стовбура або на товстій боковій гілляці. В Україні найчастіше це дуби і сосни. У гірській місцевості ці птахи можуть гніздитися й на скелях. Будівлю чорного лелеки неважко відрізнити від гнізд великих хижих птахів: вона велика — з метр чи й більше в діаметрі — і низька, а не здіймається на дереві горою гілок, як у орлів чи орланів. Новозбудоване гніздо взагалі маленьке й плоске, воно може скласти враження неготового. Будують птахи гнізда з сухих гілок, вистилають всередині мохом, сухою травою. У будівельних роботах беруть участь обидва партнери, один приносить будматеріал, а другий укладає його. Іноді чорні лелеки займають старі оселі хижих птахів або навіть своїх білих родичів. Гнізда використовуються не один рік, хоча цей вид міняє їх і частіше за білого лелеку. Так, у Європі він рідко коли використовує гнізда довше 10 років. Цей птах більше прив'язаний до гніздової ділянки, ніж до конкретного гнізда. Хоча в Біловезькій пущі було відоме гніздо, яке лелеки займали протягом 14 років.

Цікаво, що іноді бувають "квартиранти" і в оселях чорного лелеки. В Угорщині в 1958 році у нижній частині одного з гнізд цих птахів поселилась пара волових очок. Можливо, такий незвичайний вибір місця гніздування був пов'язаний з тим, що ця ділянка лісу знаходилася в заплаві і регулярно затоплювалася.

Прилітають до нас чорні лелеки у третій декаді березня — першій половині квітня, трохи пізніше за білих. Через кілька днів після прильоту вже можна побачити їх біля гнізд. Як правило, першим прилітає самець, хоча іноді й обидва птахи разом. Самка відкладає від 2 до 5, рідко 6 або навіть 7, білих з сіруватим відтінком яєць, які обидва птахи насиджують близько місяця. Пташенята з'являються на світ укриті сірувато-білим пухом. Батьки приносять їжу всього кілька разів на день. За нею вони можуть літати за 5–10 кілометрів від гнізда. Поява дорослих птахів біля гнізда супроводжується бурхливою реакцією пташенят. Їх голоси нагадують вереск і гелготіння. Взагалі ж чорні лелеки досить мовчазні птахи. Біля гнізда тільки зрідка можна почути неголосні звуки, схожі на "чі-лі", "че-лі", іноді ці птахи також тріщать дзьобом, хоч і не так гучно, як білий лелека.

Гніздо чорного лелеки. Характерна поза молодих птахів — вони ніби трохи згорблені.
Фото Д.М. Борзаківського.

Пташенята в гнізді малорухомі. Більшу частину дня вони дрімають, лежачи на підстилці, або сидять, втягнувши голову в плечі. Тільки зрідка можна побачити, як лелечата копирсаються під ногами в пошуках залишків їжі або потягуються, розправляючи ноги і крила. Молодь залишається в гнізді більше двох місяців і лише у другій половині липня вилітає з нього. Після цього ще тижнів зо два молоді птахи підгодовуються батьками і повертаються на ночівлю в гніздо. Цікаво, що деякий час після вильоту дорослі птахи приносять до нього їжу. Лелека спочатку кружляє над покинутою оселею, ніби запрошуючи молодь, а потім сідає і відригує здобич у гніздо.

Чорні лелеки поводять себе біля гнізда дуже обережно. Над ним вони літають рідко. До гнізда і від нього летять не над лісом, а користуються своєрідними "коридорами", петляючи між кронами дерев. Через те вони полюбляють влаштовувати свої домівки там, де є вільний і прихований підліт до гнізда — якась прогалина, довгий язик болота, просіка і т.п. Саме тому іноді можна побачити оселю цього птаха і зовсім поряд просіки, по якій проходить лісова дорога. Крім того, в останні десятиліття спосіб життя чорного лелеки помітно змінився. Він став менш сторожким, частіше зустрічається у досить людних місцях, з'являються гнізда поблизу населених пунктів. У Білорусії нещодавно пара птахів поселилася навіть у старому гнізді білого лелеки на невеликому лісовому хутірці. А в Німеччині знай-

шли гніздо навіть на шиферному даху навісу в лісі неподалік від військового аеродрому.

Після вильоту пташенят чорні лелеки деякий час тримаються на болотах і в заплавах рік. Осінній відліт проходить з серпня до початку жовтня, хоча зрідка цих птахів можна побачити навіть у листопаді. Летять вони як правило невеликими зграями, іноді їх можна зустріти разом з білими лелеками. Іноді можуть утворюватися і досить великі скупчення з десятків чорних лелек. У нас їх, наприклад, можна побачити восени на спущених риборозплідних ставках, де багато легкодоступної їжі.

Чорний лелека не такий спеціалізований ширяльщик, як білий, тому й настільки вузьких пролітних шляхів із високою концентрацією птахів він не утворює. Чорні лелеки частіше "зрізають" кути над морем, особливо в районі Мальти і островів Греції. На Босфорі таких великих скупчень, як білі лелеки та хижі птахи, вони не утворюють, хоча більшість чорних лелек також все-таки огинає Середземне море з двох боків. "Пролітна межа", яка розділяє дві популяції, лежить у цього виду далі на схід, ніж у білого лелеки.

Шляхи мандрівок цих птахів коротші, ніж у білих лелек. Європейські чорні лелеки зимують переважно у Східній, рідше в Південній та Західній Африці. Лише невелика частина їх досягає місць зимівлі своїх білих родичів, більшість навіть не перетинає екватор. Деякі птахи залишається зимувати й ще північніше — у Середземномор'ї. Чорні лелеки з азіатської частини ареалу зимують переважно в Індії та на півдні Китаю, частково також в Індокитаї.

В Україні чорний лелека гніздиться на території західних і північних областей. Під час весняних і осінніх перельотів його можна побачити і в інших регіонах. Іноді бродячі групи або поодинокі птахи спостерігаються влітку далеко від місць гніздування. Їх зустрічали навіть у Херсонській, Донецькій і Миколаївській областях. Як правило, це молодь та лелеки, що не беруть участь у розмноженні. Колись цей птах був поширений значно ширше — знаходили гнізда по Дніпру, на Полтавщині, в Криму. Чисельність його останнім часом почала зростати, але на сьогодні вона в Україні не перевищує 400–500 пар. Ареал чорного лелеки також розширюється. Недавно були виявлені нові місця гніздування у Чернівецькій, Івано-Франківській, Хмельницькій, Чернігівській, Вінницькій областях. Як і в біло-

го лелеки, бувають поодинокі випадки гніздування за межами основного ареалу. Такі гнізда знаходили на півдні Сумщини, у Полтавській та Вінницькій областях.

Живляться ці птахи дрібною рибою та іншими водяними тваринами, яких здобувають на мілководді, — земноводними, комахами та їх личинками тощо. Можуть поїдати також і наземних тварин — комах, в тому числі сарану, змій, ящірок, дрібних гризунів. Як показали спостереження М.І. Лебедєвої у Біловезькій пущі, за раз чорний лелека приносить пташенятам від 56 до 333 грамів їжі. А якось один з батьків приніс одразу 48 жаб загальною вагою 454 грами.

Білоруський орнітолог О.В. Козулін виділяє кілька основних способів здобування їжі чорним лелекою: полювання "наосліп" у каламутній воді, переслідування видимої здобичі, пошук їжі на берегах. Вибір способу залежить від конкретних умов — прозорості води, освітлення і т.п. Сонячного дня ці птахи можуть використовувати навіть своєрідне "полювання під парасолькою". Стоячи у воді лелека розкриває крила і хапає рибу, яка збирається в тіні. Дрібну здобич він проковтує одразу, велику ж деякий час "жує" у дзьобі, пом'якшуючи її. Коли риба забруднена в мулі, птах пару хвилин прополіскує її у воді перед тим як проковтнути.

Цікаві також спостереження О.В. Козуліна про взаємовідносини чорного лелеки з іншими птахами, що полюють на рибу. По можливості вони намагаються просто не наближатися один до одного ближче 3–5 метрів. Коли ж на невеликому "п'ятачку" збираються разом різні лелеки й чаплі, першим харчується білий лелека. Він найбільший і найсильніший з них. Чорні лелеки і сірі чаплі "чемно" чекають поодаль або неквапливо прогулюються по берегу. Тільки-но чорногуз наївшись відлітає, одразу ж кидаються до води. Тепер уже чорний лелека відганяє чапель. Їм риба дістається в останню чергу.

Далекосхідний лелека. Цей птах дуже близький до білого лелеки, і частина вчених розглядає його лише як підвид. Далекосхідний лелека схожий за забарвленням на білого, але разів у півтора більший за нього і має не червоний, а чорнуватий дзьоб. У деяких країнах за це його так і називають "чорнодзьобим лелекою". Це дуже рідкісний птах, занесений у Червоні книги МСОП, Росії, Китаю та деяких інших країн, як вид, що знаходиться під загрозою зникнення.

Далекосхідний лелека гніздиться зараз в Амурській області, Хабаровському та Приморському краях Росії, на північному сході Китаю, у Північній Кореї. Раніше був поширений значно ширше. Зимує в Південно-Східній Азії. Цікаво, що ще в минулому столітті далекосхідний лелека був у Японії не просто звичайним птахом, а гніздився навіть у Токіо на буддійських храмах. Згодом чисельність його стала швидко скорочуватися, в основному через нелегальне полювання. Останній раз ці лелеки успішно вивели пташенят у Японії у 1959 році. Не гніздиться більше цей вид і в Південній Кореї, незважаючи на те, що у місцевого населення також вважався "птахом щастя", як і наш чорногуз.

За способом життя цей вид ближчий скоріше до чорного, ніж до білого лелеки. Він також уникає обжитих людьми територій і влаштовує гнізда в глухих важкодоступних місцях. Живе далекосхідний лелека на великих заболочених рівнинах з дрібними водоймами і ділянками лісів по долинах рік, у котловинах великих озер. Гнізда птахи влаштовують на деревах на висоті від 4 до 17 метрів. Часто селяться на зламаних верхівках або сухих деревах, з яких можна добре оглядати навколишню територію. Відомі випадки гніздування також на тріангуляційних вишках, опорах електроліній. Гніздо будується з гілок, всередині вистилається сухою травою, мохом, пухом. Якщо птахів не турбують, вони з року в рік займають одну й ту ж оселю. Старі гнізда можуть досягати 2–2,5 метри в діаметрі і 2 метри у висоту. Серед гілок лелечої будівлі охоче влаштовуються дрібніші птахи — горобці, шпаки та ін. Далекосхідні лелеки дуже обережні і при наближенні людини надовго залишають гніздо.

З'являються кладки досить рано — вже у квітні. Самка відкладає 2–4, іноді до 6 яєць, які птахи насиджують місяць. У цьому беруть участь обидва партнери, змінюючи один одного 4–6 разів на день. Пташенята залишаються в гнізді близько 2 місяців. Батьки приносять їм їжу кілька разів на день, відригуючи її на дно гнізда. Все, що не поїдають пташенята, підбирають дорослі лелеки. Після вильоту молоді птахи ще з тиждень тримаються неподалік від гнізда, а потім збираються в зграї до кількох десятків особин, які тримаються у вологих місцях. До кінця серпня вони відлітають на південь.

Живляться ці птахи перш за все рибою, а також земноводними, водяними безхребетними, мишовидними гризунами та

іншими дрібними тваринами. Там, де далекосхідні лелеки гніздяться на болотах або біля водойм, далеко за їжею їм літати не доводиться — вона поряд. А ось у Японії, де ці птахи мешкали в населених пунктах, спостерігали польоти і на віддаль до 20 кілометрів.

За даними Червоної книги СРСР, чисельність далекосхідного лелеки в колишньому Радянському Союзі не перевищувала 500 пар. Світова популяція загалом оцінюється як трохи більше 3000 особин. Головні причини такого тривожного стану — зміни ландшафтів під впливом людської діяльності і тому значне збіднення кормової бази, нестача зручних для гніздування місць, браконьєрство, турбування птахів біля гнізда, отруєння пестицидами. Для врятування далекосхідного лелеки проводяться досліди по розведенню його в неволі. Утримують їх у німецькому орнітопарку Вальсроде, Московському та Берлінському зоопарках тощо.

У посушливих частинах Африки південніше Сахари і на південному заході Аравійського півострова живе найменший із представників лелечого сімейства — **білочеревний лелека**. Важить він всього півтора кілограми. За забарвленням схожий на чорного лелеку, але має білу нижню частину спини, не такий яскравий дзьоб і ноги. Гола шкіра біля основи дзьоба голубуватого кольору. Оселяється білочеревний лелека колоніями на деревах або скелях. Живиться він передусім різноманітними комахами, тому й гніздиться в сезон дощів, коли їх більше всього. Нерідко зграї білочеревних лелек можна побачити там, де з'явилися полчища сарани. Як і білий лелека, цей птах полюбляє годуватися на згарищах, де різноманітні тварини стають легкою здобиччю.

Це хрестоматійний приклад сезонних міграцій птахів у тропіках. У сухий сезон білочеревний лелека залишає місця гніздування і, перетинаючи вологі тропічні ліси, прилітає в савани південніше екватора. В цей час сезон дощів настає там. Після його закінчення — повертається в рідні місця. За таку особливість у німецькій мові цього птаха так і називають "Regenstorch" — дощовий лелека.

Дивлячись на токуючого самця білочеревного лелеки, можна подумати, що він ловить навколо себе комах. Птах випрямляє шию, настовбурчує пера на грудях і робить серію випадів у повітря, клацаючи дзьобом. Він нагинається з боку на бік, не-

рідко втрачаючи рівновагу і махаючи крилами, й енергійно клює різні об'єкти біля себе або гніздовий матеріал.

Як і наш чорногуз, цей птах гніздиться також на дахах хатин в африканських селах або на деревах серед вулиць. У багатьох племен білочеревний лелека відноситься до священних чи шанованих птахів. Згідно з повір'ями місцевих жителів, він приносить такі потрібні землеробу і скотарю дощі. За неписаним законом забороняється переслідувати чи тривожити птаха.

У тропіках від Африки до Індонезії і Філіппінських островів живе **шерстистошийний лелека**. Все оперення його чорне, білі лише шия і задня частина голови та живіт. На голові добре помітна чорна "шапочка". Ноги червоні. Свою назву птах отримав за незвичайне м'яке оперення шиї.

Селиться він поблизу водойм, частіше всього в долинах рік. Гніздиться окремими парами, хоча знаходили й невеликі колонії до 4–5 гнізд. Якщо лелек не турбують, вони з року в рік займають одне й те ж гніздо. Парами птахи тримаються і в позагніздовий період, можливо вони постійні на все життя.

Гнізда шерстистошийний лелека влаштовує на великих деревах, на верхівці або на товстій бічній гілці. Причому знаходиться будівля на великій висоті — 10–30 м, іноді навіть до 50 м. У кладці 3–5 білих яєць. Насиджують їх птахи близько місяця. Батьки вигодовують малят, відригуючи їжу на дно гнізда. Поки пташенята не досягнуть місячного віку, один із дорослих птахів постійно перебуває в гнізді або чатує біля нього.

Живиться шерстистошийний лелека різноманітними дрібними тваринами, яких здобуває в траві і на мілководді. Полюють ці птахи, як правило, поодинці або парами, здебільшого рано вранці або в сутінках.

Близький родич цього птаха – **малайський шерстистошийний лелека** — занесений до Міжнародної Червоної книги. Раніше його вважали лише підвидом попереднього виду, але виявилося, що на півдні Таїланду і на Суматрі ці два птахи мешкають разом і не схрещуються, що в систематиці вважається вагомим доказом самостійності виду.

Поширений цей птах на островах Борнео та Суматра і на Малайському півострові. Мешкає окремими парами у густих лісах біля боліт або водойм. Спосіб життя малайського шерстистошийного лелеки залишається мало вивченим. Навіть гніздо вперше вдалося знайти лише в 1986 році.

Лелека **магуарі** з першого погляду за забарвленням нагадує білого, але оперення у нього темніше, хвіст чорний. На голові і шиї є видовжені пера, які утворюють своєрідний "чубчик". В основі дзьоба та навколо ока є ділянка голої шкіри червонуватого кольору. Ноги пурпурово-червоні.

Поширений магуарі в Південній Америці східніше Анд від Венесуели до Аргентини. Зустрічається він у вологих місцях серед відкритих просторів, густих лісів уникає. На півночі та півдні ареалу це перелітний птах, він відлітає з початком посушливого сезону. До розмноження магуарі приступають з початком сезону дощів, пташенята вилітають з гнізд якраз коли зливи закінчуються.

На відміну від усіх інших лелек, магуарі гніздиться на землі серед боліт, хоча в північній частині свого ареалу він влаштовує гнізда на невеликих деревах або в чагарниках. Поселяються ці птахи окремими парами або невеликими колоніями. Гнізда на болотах вони роблять із трави та стебел водяних рослин. Така будівля скоріше нагадує гніздо журавля, аніж лелеки. Гнізда на деревах птахи влаштовують із гілок і трави.

Цікаво також те, що пташенята магуарі чорного кольору. Вони залишаються в гнізді 60–72 дні, після вильоту збираються в групи у місцях, де багато їжі. Батьки добре розрізняють своїх нащадків у таких молодіжних групах і підгодовують їх ще протягом 5–6 тижнів. На ночівлю та для відпочинку молоді птахи повертаються до гнізда.

Живиться цей птах різноманітними дрібними тваринами – рибою, жабами, зміями, ящірками, комахами, червами тощо. Здобич він ловить частіше всього повільно походжаючи на мілководді або в траві.

Названі види — найближчі родичі нашого білого лелеки, вони відносяться до одного роду з ним — *Ciconia*.

Чотири види **дзьобачів** добре виділяються своїм трохи загнутим донизу дзьобом і голими яскравими ділянками шкіри на голові і шиї. Це досить великі птахи до 3 кілограмів вагою. Довгий загострений і злегка загнутий на кінці дзьоб — чудова зброя для полювання. Дзьобачі прекрасно пристосувалися з його допомогою ловити рибку в каламутній воді. Робиться це так: птах бродить по мілководдю і поволі водить опущеним у воду напіврозкритим дзьобом туди-сюди. Наштовхнувшись на рибину, одразу ж хапає її. Реакція дзьобачів блискавична — орніто-

логи встановили, що дзьоб закривається за 1/40 секунди! На дзьобі є особливі чутливі ділянки, які дозволяють миттєво реагувати на подразнення. Експерименти показали, що дзьобачі, які мали можливість бачити здобич у чистій воді, ловили її анітрохи не швидше, ніж птахи, яким закривали очі, і вони полювали "навпомацки". Живляться дзьобачі також земноводними, плазунами, комахами та іншими дрібними тваринами. Гніздяться вони колоніями на деревах і скелях. Оскільки здобич легше всього ловити у пересихаючих водоймах, період розмноження у цих птахів, як правило, починається тоді, коли рівень води в них починає спадати.

Американський дзьобач або **лісовий лелека** — єдиний з лелек, який зустрічається у Північній Америці. Він поширений від південної частини США до Аргентини. **Малайський дзьобач** живе в Південно-Східній Азії. Гніздиться він по берегах озер, у гирлах річок, по мулистих морських узбережжях. Любить селитися у мангрових заростях. Це красивий птах з чистобілим опереннням, чорні лише махові та рульові пера. Рідкісний вид, занесений до Червоної книги МСОП. **Африканський дзьобач** широко розповсюджений у тропічній Африці. У шлюбний сезон білий колір його оперення має гарний рожевий відтінок. Гніздиться він невеликими колоніями на скелях і деревах. Живиться різними дрібними тваринами, яких здобуває в неглибо-

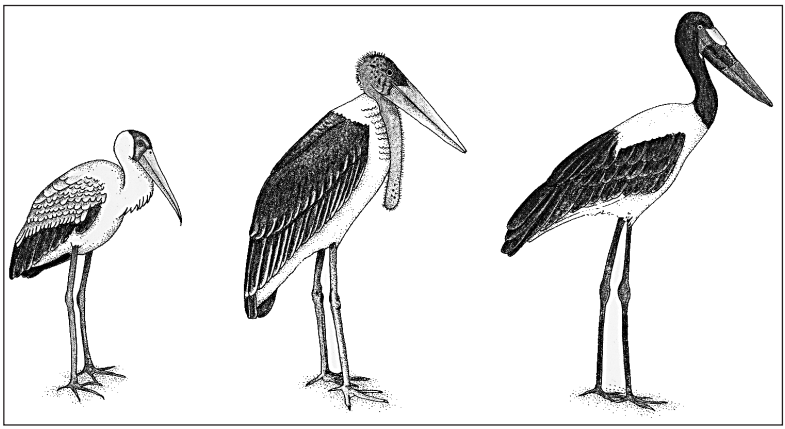

Африканські родичі білого лелеки: африканський дзьобач, африканський марабу і сідлодзьобий лелека.

ких водоймах. **Індійського дзьобача** виділяє серед своїх родичів строкате чорно-біле забарвлення передньої частини крил і така ж смужка на грудях. Живе він у тропічній Азії від Індії до Індокитаю та Південного Китаю. Гніздиться він великими колоніями, часто разом з іншими птахами — лелеками, ібісами, чаплями, бакланами. У Бхаратпурі в Індії такі колонії нараховують до кількох тисяч пар.

Цікаві два види **лелек-роззяв**. Назвали їх так незвичайно тому, що при закритому дзьобі у верхівковій його частині залишається велика щілина між піддзьобком і наддзьобком. Такий дзьоб дозволяє птахові легко відкривати черепашки молюсків, які є головною здобиччю роззяв. Їдять вони також рибу, жаб, комах і червів. Шукають здобич часто зграями. Гніздяться роззяви колоніми, часто разом з іншими птахами. Це середнього розміру лелеки 1,5–2 кілограми вагою.

У **азіатського лелеки-роззяви** оперення біле, махові та рульові пера чорні з зеленуватим відтінком. Поширений він у Південній Азії від Індії до Індокитаю. Гніздиться величезними колоніями з сотень і тисяч пар на кущах і деревах, що ростуть неподалік від води. Гнізда птахи будують так близько одне до одного, що гілки виявляються буквально обліплені ними. У Таїланді ці лелеки добре пристосувалися годуватися на рисових полях: вони йдуть за трактором і підбирають вивернутих плугом молюсків, що закопалися в мул із початком посушливого сезону.

Африканський лелека-роззява, на відміну від свого азіатського родича, повністю чорний. Живе він у тропічній Африці та на Мадагаскарі. У протилежність білочеревному лелеці, цей птах віддає перевагу сухому сезону року. У цей час по пересихаючих водоймах легше шукати їжу. Розмножується африканський лелека-роззява в червні-серпні, а після настання сезону дощів здійснює перельоти у країни, розташовані північніше екватора.

Африканський ябіру належить до найбільших лелек. Вага його досягає 6 кілограмів, ріст — півтора метри, а розмах крил — понад 2,5 метри. Живе він у тропічній Африці від Сенегалу й Ефіопії до Південно-Африканської Республіки. Крила, голова, шия і хвіст цього лелеки чорні, решта оперення чисто біле. Дзьоб темно-червоний з чорною смужкою посередині. В основі дзьоба є великий жовтий щиток, за який птаха ще називають **сідлодзьобим лелекою**.

Мешкає цей птах на важкодоступних папірусових болотах і заболочених берегах рік. Веде одинокий і прихований спосіб життя. Гнізда будує на верхівках великих дерев по берегах. Гніздо може займатися протягом багатьох років, щоразу ремонтується і надбудовується і зрештою перетворюється у велетенську споруду до 2 метрів у діаметрі. Глибина лотка досить значна — до півметра, так що сидячого в гнізді птаха зовсім не видно зовні. У кладці від 1 до 5 овальних яєць білуватого кольору. Насиджують їх обидва птахи протягом 30–35 днів. Для підтримання певного мікроклімату в гнізді в умовах постійної спеки ябіру час від часу проводять зволоження, відригуючи на дно гнізда та яйця до 1–2 літрів води.

Їжею цьому птаху служать різні дрібні водяні та навколоводні тварини, передусім риба. Можна побачити ябіру, який походжає по мілководдю з опущеним у воду напівроскритим дзьобом. Наткнувшись на здобич, птах миттєво схоплює її. А велику рибу може навіть не хапати, а наколювати мов гарпуном однією з половинок дзьоба. Дорослі птахи здатні проковтнути рибину понад кілограм вагою.

Індійський ябіру або **чорношиїй лелека** — також один із найбільших лелек. За забарвленням цей птах схожий на африканського ябіру, відрізняється чорним кольором дзьоба і відсутністю сідлоподібного щитка на ньому.

Розповсюджений чорношиїй лелека від Індії та Індокитаю до Північної Австралії. Живе на болотах та біля водойм з мілководдям. Гніздиться окремими парами на високих деревах або скелях. Пари займають ті ж самі гніздові ділянки з року в рік, але при настанні посухи можуть перебиратися в інші місця, де ще є пожива. До розмноження ці лелеки приступають із припиненням сезону дощів. Гніздо — велетенська будівля з гілок до 1–2 метрів у діаметрі та з глибиною лотка до 1–1,5 метрів. Будують його обидва птахи. У кладці від 3 до 5 яєць. Вже через кілька днів після відкладки вони значно забруднюються і набувають тьмяного жовтувато-білого забарвлення.

Живиться цей птах переважно рибою, здобуваючи її на мілководді, а також іншими дрібними тваринами — комахами, земноводними, плазунами тощо.

Бразильський ябіру або просто **ябіру** зустрічається у Центральній і Південній Америці від півдня Мексики до Аргентини. Центральноамериканська популяція дуже нечисленна, не пере-

вищує 150–250 особин. Це єдиний лелека з повністю білим забарвленням. Голова і шия не оперені, мають синювато-чорний колір. Ноги також чорні. Дзьоб масивний, на кінці трохи загнутий догори. На нижньому боці шиї добре виділяється яскраве червоне кільце.

Проживає ябіру на великих заболочених рівнинах з ділянками лісу і савани з гаями та перелісками. Гніздиться на високих сухих деревах або верхівках пальм неподалік від водойм. Гніздо, як і в інших великих лелек, — масивна будівля з гілок до 2 метрів у діаметрі і метра глибиною. До розмноження птахи приступають наприкінці сезону дощів. У кладці від 2 до 5 яєць. Насиджування продовжується близько місяця.

Живиться ябіру рибою, земноводними, зміями, молюсками, червами та іншими безхребетними тваринами. Їжу часто шукає на мілководді, повільно походжаючи з опущеним у воду напівроскритим дзьобом. Спіймавши чималу здобич, птах звичайно витягує її на берег, кілька разів б'є дзьобом і лише потім проковтує. Ябіру годуються як правило поодинці або парами, але в місцях, де багато їжі, можуть збиратися цілі зграї. Так, в Аргентині великі скупчення їх спостерігалися під час спалаху чисельності мишей.

Африканський марабу виділяється своїм незвичайним виглядом. Це великий птах, вагою до 8–9 кілограмів. Розмах крил досягає 3 метрів. Забарвлення верхнього боку тіла брудно-сіре, нижнього — біле. На горлі звисає мішковидний шкірястий виріст. За нього птах отримав свою латинську видову назву "crumeniferus" — сумконосний. Верхній бік тіла марабу шиферно-сірий, нижній – білий. Голова, шия і горлова "сумка" майже голі, вони вкриті лише розрідженими волосовидними перами.

Поширений африканський марабу у тропічній Африці від Сенегалу і Ефіопії до півночі ПАР. Зустрічається він у відкритих ландшафтах, часто поблизу від великих рік та озер. Суцільних лісових масивів уникає. Марабу — перелітні птахи, вони залишають місця гніздування з настанням сезону дощів та відлітають туди, де почався посушливий період. У цей час їм легше знайти мертвих тварин для харчування.

Основу живлення марабу становить падло. Як і інші птахи-трупоїди, здобич він виглядує, подовгу ширяючи в повітрі. Могутній масивний дзьоб пробиває найміцнішу шкіру загиблих

тварин. Деякі племена називають його "королем грифів" — марабу часто тримається разом із цими птахами. До того ж вони іноді можуть приступити до трапези лише після того, як той розірве шкіряні покриви на тілі тварини — дзьоб у грифів слабкіший. Відірвавши шматок м'яса, марабу підкидає його в повітря і перехоплює дзьобом. Може ловити він і живу здобич: дрібних ссавців, птахів, плазунів, комах. Охоче відвідують марабу також звалища і смітники. Можна побачити цих птахів і в населених пунктах. Залюбки поїдають вони і сарану та гусінь метеликів. Великі зграї марабу швидко збираються разом з іншими птахами там, де з'явилися полчища перелітної сарани.

Гніздяться ці птахи колоніями на великих деревах і скелях. Кількість гнізд у колоніях може досягати кількох сотень. Період розмноження у марабу дуже тривалий: від відкладання яєць до вильоту пташенят проходить близько 165 днів. У кладці від 1 до 5 яєць, які обидва батьки насиджують близько місяця. Після вилуплення пташенят дорослі марабу не полишають їх самих до місячного віку. Коли сонце дуже палить, один із батьків створює малятам затінок, розкривши крила.

У природі марабу живуть до 25 років. Починають розмножуватися переважно у віці 6–7 років.

Ще більший за африканського **індійський марабу** або **аргала**. Колись він був широко розповсюджений у тропічній Азії від Північної Індії до Південного В'єтнаму, це був один із звичайних індійських птахів (згадайте твори Кіплінга), але протягом останніх десятиліть ареал і чисельність значно скоротились.

За забарвленням цей птах схожий на свого африканського родича, але вздовж крила у нього проходить світла палева смуга. Голова і шия у індійського марабу не вкриті пухом, а голі і мають рожеве та оранжеве забарвлення.

Зустрічається індійський марабу у різноманітних вологих угіддях — на болотах, біля водойм, на рисових полях і т.п., а також на відкритих трав'янистих просторах. Ще недавно був звичайним птахом населених пунктів, де підбирав усілякі харчові відходи. Як свідчили мандрівники, марабу можна було побачити мало не на кожному будинку в Калькутті.

Гніздяться ці птахи окремими парами або колоніями на високих деревах, нерідко поблизу населених пунктів. Гніздо — велика будівля з гілок до 1–2 метрів у діаметрі, глибина лотка до метра. У кладці від 2 до 4 білих яєць.

Це по-справжньому всеїдний птах. Як писав один англійський орнітолог, є небагато речей, які марабу не може проковтнути. В Ассамі в Індії якось спостерігали марабу, який ковтав хребет мертвого буйвола довжиною понад 30 см. Недарма одна з індійських місцевих назв у перекладі означає "ковтач кісток".

Англійською мовою цього птаха називають ад'ютантом. Одержав він її за свій зовнішній вигляд — птах чинно і розмірено походжає, ніби й справді самовпевнений ад'ютант великого начальника.

Яванський марабу поширений від Південно-Східної Індії та Шрі-Ланки до Індокитаю та Яви. Він менший за інших марабу, на відміну від них його лоб покриває світло-коричнева пластинка. Живе в заплавах рік, на болотах, біля лісових водойм, у мангрових заростях, освоїв рисові поля. Живиться рибою, жабами та іншими дрібними тваринами, поїдає падло.

Гнізда яванський марабу влаштовує на високих деревах поблизу водойм або в прибережних заростях. Поселяються ці птахи як правило невеликими колоніями. Рідкісний вид, чисельність яванського марабу останнім часом значно скоротилася.

Буде цікаво познайомитися також із двома більш віддаленими африканськими родичами лелек, які в систематиці птахів займають проміжне положення між ними й чаплями. Орнітологи відносять кожного з них до окремої родини.

Китоголов одержав свою назву за велетенський масивний дзьоб. Це перше, на що звертаєш увагу, побачивши птаха. Наддзьобок закінчується ще й загнутим донизу гострим гачком. Дзьоб за формою нагадує також старовинний дерев'яний черевик. Через те у багатьох мовах його називають "черевикодзьобом". Це німецьке "Schuhschnabel", англійське – "shoebill". Арабська назва "абу маркуб" означає "батько черевика".

Це великий птах до 5–7 кілограмів вагою і більше метра у висоту. Оперення його однотонне шиферно-сіре. Китоголов має довгі ноги й характерний для лелек тулуб, але шия порівняно коротка та ще й увінчана непропорційно великою головою. Крила довгі й широкі. Ззаду на голові невеликий чуб. Живе китоголов на болотах центральної й східної частини Африки у верхів'ях Білого Нілу, Конго й Замбезі. Поселяється він на непрохідних папірусових болотах і багнистих узбережжях стоячих водойм чи рік з повільною течією і мулистим дном. Втім, на півдні Судану китоголов уже освоїв рисові поля. Тримаються ці птахи переважно поодинці або парами. Вони осілі, на зиму нікуди

не відлітають. Китоголов може ширяти, як лелека, але в польоті складує шию і більше нагадує чаплю.

Їжу цей птах здобуває на мілководді або сплавинах. Живиться він рибою, жабами, зміями, молюсками та іншими дрібними тваринами. Може спіймати навіть молодого крокодила. Підстерігаючи здобич, іноді годинами стоїть нерухомо, а потім раптовим сильним ударом дзьоба хапає її й одразу ж ковтає цілком.

Учені вважають, що незвичайний масивний дзьоб китоголова — це добре пристосування для того, щоб ловити велику і рухливу здобич серед густої водяної рослинності. Якщо потрапив до такого "капкана", то вже не вирвешся. Після вдалого полювання птах нерідко перелітає до іншого місця, де знову починає вистежувати здобич.

Гніздиться китоголов на землі серед нетрів. Гніздо влаштовує на платформі з плаваючих рослин, або на острівці. Нерідко птахи використовують для цього верхівки термітників, затоплених водою. Діаметр гніздової платформи може досягати 3 метрів, хоча саме гніздо вдвічі менше. Така будівля іноді витримує вагу дорослої людини. Передусім птахи звільняють від рослин ділянку діаметром метрів зо три, серед якої й починають будівництво. Гніздо китоголови мостять із стебел очерету і папірусу, вистилають його м'якою травою. Самка відкладає від 1 до 3 великих білих яєць з інтервалами до 5 днів. Насиджують кладку і доглядають пташенят обидва батьки. До місячного віку, поки пташенята не зможуть проковтувати цілу рибу, вони годують їх добряче пережованою і подрібненою їжею, приносячи її у велетенському дзьобі. Цим китоголови відрізняються від лелек, які відригують принесену пташенятам здобич у гніздо. Молоді птахи перебувають у гнізді більше 3 місяців.

Початок розмноження залежить від рівня води у водоймі. Як правило, це відбувається з початком сухого сезону, коли рівень води починає спадати. В такому разі пташенята залишають гніздо якраз, коли знову починають іти дощі. Ближче до екватора, де протягом року є два сезони дощів, ці птахи змушені приступати до розмноження раніше, ще коли йдуть зливи.

Китоголов — рідкісний птах, занесений до Міжнародної Червоної книги. Загальна чисельність його не перевищує 11 тисяч особин. Вона продовжує скорочуватись через осушення боліт. Ще зовсім недавно цей дивовижний представник пернатих був оповитий ореолом таємничості. Щоб його побачити, споряджу-

вали спеціальні експедиції. Тепер же китоголови утримуються у багатьох зоопарках світу.

Молотоголова теж стали так називати за зовнішній вигляд. У профіль обриси його голови з чубом, шиї та дзьоба нагадують молоток. Це птах середнього розміру, схожий на чаплю. Оперення його темно-коричневе.

Поширений молотоголов в Африці на південь від Сахари, на південному заході Аравії і на Мадагаскарі. Це досить звичайний птах, зустріти його можна у різноманітних ландшафтах. Живе він також у заболочених місцях по берегах водойм. Тримається парами або поодинці. Полює переважно вночі.

Дві речі істотно відрізняють молотоголова від будь-кого з його родичів. Він не тріщить дзьобом і не видає різких криків, а … співає! Пісня ця чиста й дзвінка, словами її можна передати як "віт-віт". Інша цікава особливість — гніздо. Воно в молотоголова велетенське і зовсім незвичайної для таких птахів форми. Недарма вчені називають його одним із чудес тваринного світу. Це неправильної форми куля з гілок із бічним входом, щось на зразок будівлі сороки. Діаметр гнізда досягає 1,5–2 метрів. Стінки птахи промащують для міцності мулом. Всередині до 3 гніздових камер, які з'єднуються між собою. Вхід розміщується з найменш доступного боку, тому хижакам забратися до нього нелегко. Від нього до гніздової камери йде справжній тунель. Гніздо може витримати вагу кремезного чолов'яги! Будівництво займає кілька місяців, а іноді й до півроку. Влаштовують птахи свої гнізда на великих деревах, рідше — на виступах скель, а іноді й просто на землі. Орнітологи якось розібрали одне двометрове гніздо. Воно складалося з близько 8000 гілок і пучків трави!

Молотоголови — не колоніальні птахи, хоч про це можна подумати, бо гнізда нерідко знаходяться неподалік одне від одного, іноді навіть на одному дереві. Пов'язано це з тим, що одна пара має, як правило, кілька гнізд на своїй території, хоча деякі з них ніколи не використовуються або й залишаються недобудованими. Як показали дослідження в Малі, протягом року пара молотоголовів будує в середньому від 3 до 5 гнізд.

У кладці від 3 до 7 білих яєць. Насиджує їх переважно самка близько місяця, але пташенят вигодовують обидва птахи.

Живиться молотоголов дрібною рибою, земноводними, комахами, ракоподібними. Частіше всього він полює, бродячи по

мілководдю, подібно до наших чапель та лелек. Та можна побачити і спосіб полювання, геть не характерний для ряду лелекоподібних. Молотоголов може хапати пуголовків або дрібну рибу з поверхні води, пролітаючи низько над нею. Використовують ці птахи і "кооперацію" з іншими тваринами, полюючи на живність, яку злякують стада диких буйволів або домашньої худоби. Нерідко можна побачити й молотоголова, який підстерігає здобич, сидячи на спині зануреного у воду бегемота.

Для молотоголовів характерний цікавий елемент поведінки, функція якого залишається ще до кінця незрозумілою науковцям. Це так звана "несправжня посадка" — один птах забирається на спину іншого і деякий час їздить верхи. Це ніяк не пов'язано із статевими відносинами, птахи не роблять спроби копуляції, і спостерігати таку поведінку можна не тільки у період розмноження. Більше того, "вершник" може бути тієї самої статі, що й птах під ним. Очевидно, таке "наїзництво" відіграє якусь роль у соціальних стосунках птахів.

До молотоголова жителі тропічної Африки відносяться з повагою і деяким побоюванням, вважаючи за магічного птаха. Причина цього, передусім, — його незвичайні будівельні здібності. Та й у гнізді можна знайти яких завгодно мешканців від горобця до кобри. Додає остраху і таємничий голос птаха. Деякі племена вважають молотоголова провісником долі. То ж не дивно, що його велетенські гнізда нерідко можна побачити на околицях селищ. А іноді птахи навіть влаштовуються на будівлях. Так, у Лесото на півдні Африки орнітологи знайшли гніздо молотоголова у вікні старого млина.

"Будівельні таланти" молотоголова користуються популярністю і в інших птахів. Так, на ранніх стадіях побудови, коли влаштована ще тільки широка платформа, "житлоплощу" може захопити африканський молочний пугач, а вже з готового гнізда "виселити" господарів інша сова — сипуха. Старі покинуті гнізда молотоголова нерідко використовують гуси, голуби, боривітри та інші птахи. Ну а дрібних "квартирантів", таких як горобці, завжди вистачає.

Куди летиш, лелеко?

Зовсім недавно білий лелека розглядався як кандидат на занесення у чергове видання Міжнародної Червоної книги. Він потрапив до Червоних книг Казахстану, Узбекистану, ряду країн Західної Європи, а подекуди перестав зустрічатися зовсім.

Що трапилось? Білий лелека — улюблений всіми птах. Про нього складають легенди, співають пісні, з ним пов'язані численні прикмети і повір'я. Тому не дивно, що він виявився під пильною увагою як фахівців-орнітологів, так і широких кіл любителів природи. Першими ударили в подзвін учені Західної Європи. У високорозвинених індустріальних країнах з високою густотою населення бузьки виявилися в найгіршому положенні.

У першій половині XX століття чисельність білого лелеки почала швидко скорочуватись у багатьох країнах Європи, а місцями — ще раніше. До кінця 1940-х років у Середній Європі вона знизилася майже вдвічі. У 1934 році за ініціативою німецької орнітологічної станції Росітен був проведений І Міжнародний облік лелек. Потім вони стали організовуватися регулярно. Обліки у 1958, 1974, 1984 роках показували неухильне зменшення кількості заселених гнізд. Якщо у 1907 році в Німеччині нараховувалося 7–8 тисяч гніздових пар, то до 1984 року їх кількість скоротилася до 649 у ФРН і 2724 у НДР. У бага-

тьох місцях гнізда, що лишилися, взагалі можна було порахувати по пальцях. Так, на території федеральної землі Гессен у 1984 році їх було всього 5. У Голландії в минулому білий лелека був одним із звичайних птахів, у країні були тисячі гнізд. Але вже в 1910 році залишалося всього 500 гніздових пар, чисельність продовжувала стрімко зменшуватись: 209 пар у 1929 році, 85 — у 1950, 5 — у 1985. Після 1991 року не залишилося взагалі жодної "дикої" пари, гніздилися лише птахи, випущені із спеціальних розплідників. У Бельгії ці птахи останній раз гніздилися ще в 1895 році, з того часу відмічалися тільки поодинокі спроби гніздування в різних місцях. В одній із провінцій деякий час було єдине гніздо у заплаві невеликої річечки. Натовпи моторизованих туристів цілими сім'ями приїжджали подивитися на нього, мов на найдорожчу реліквію. Однак незабаром їздити стало вже нікуди… У Данії на рубежі віків нараховувалось близько 4000 гніздових пар, а в 1800 році — навіть до 10 000. У 1934 ж році їх було вже 859, а в 1985 — всього 14. У Португалії чисельність впала з приблизно 7 тисяч пар наприкінці 1950-х років до 1,5 тисяч у 1984 році. У Швейцарії в 1949 році загинув останній птах. Популяцію вдалося відновити тільки завдяки багаторічним титанічним зусиллям М. Бльоша і його товаришів. Перестав білий лелека гніздитися і на півдні Швеції. Остання спроба гніздування була зареєстрована у 1954 році, двоє пташенят загинули дощового літа. На межі зникнення виявився чорногуз і в Ельзасі — "лелечій" провінції Франції. Раніше тут чи не в кожному другому селі були заїжджі двори під назвою "У лелеки". Тепер же у більшості з них про цих птахів нагадували лише старі вивіски. У 1974 році в Ельзасі залишалося всього 9 заселених гнізд. В Угорщині у 1940-х роках налічувалося 15–16 тисяч пар, але до 1950-х чисельність скоротилася вдвічі: у 1958 році було вже 7473 пари, а в наступному десятиріччі їх кількість ще зменшилася.

Всього ж, за даними IV Міжнародного обліку у 1984 році, тільки за 10 років з часу попереднього перепису, чисельність західної популяції скоротилася на 20%, східної — на 12%.

Найбільше вразливою виявилася західна популяція білого лелеки. Східна перебувала у значно кращому стані. У багатьох країнах чисельність протягом тривалого часу була стабільною або навіть зростала. Продовжувалося розселення лелек на схід і північний схід.

Радикальна зміна ситуації почалася у 1980-х роках. Першою відчула нові віяння Іспанія. Приблизно з 1987 року почався вибухоподібний ріст чисельності лелек. За 11 років вона збільшилася більше ніж у 2,5 рази і незабаром перевищила рівень піввікової давнини. Більш як у 2 рази зросла чисельність і в Португалії. Все це пояснювалось кліматичними причинами. У другій половині 1980-х років нарешті припинився тривалий період посухи у зоні Сахеля, який значно погіршував умови зимівлі західної популяції чорногузів. Науковцями було виявлено чіткій зв'язок між кількістю опадів у Сахелі (від чого залежить достаток їжі) і рівнем смертності дорослих лелек та кількістю вирощених пташенят. Сприяло росту чисельності і покращення умов годівлі на місцях гніздування — після вступу Іспанії до ЄС збільшилася площа зрошуваних земель, до того ж у каналах прижився один з видів південноамериканських раків, яким охоче живилися лелеки. Як уже говорилося, освоїли бузьки і сміттєзвалища, на яких можна харчуватися протягом усього року. В Іспанії та Португалії значно більше їх стали залишатися на зимівлю, що, в свою чергу, ще зменшило смертність птахів під час далеких мандрів.

Густота населення лелек у деяких місцях стала просто вражаючою. Наприклад, у м. Альфаро на р. Ебро на півночі Іспанії до 1987 року гніздилися лише окремі пари. Після збільшення площі зрошуваних земель чисельність стала з року в рік зростати. У 1996 році тут гніздилося вже 130 пар, причому більше 100 з них — на даху місцевого собору Святого Мігеля.

Сплеск чисельності білого лелеки на Піренейському півострові сприяв швидкому росту всієї західної популяції. Незабаром збільшення чисельності і розселення цих птахів почалося у Франції, причому зв'язок з Іспанією було доведено однозначно: у 1990 і 1991 роках на Атлантичному узбережжі знайшли на гніздуванні, чорногузів, закільцьованих у цій країні. Передбачається, що частина лелек, які загніздилися в департаментах по узбережжю Біскайської затоки, розселилися з Іспанії. Швидкому росту чисельності сприяла висока успішність розмноження завдяки гарним умовам живлення. На північному сході і в центрі Франції розселялися лелеки з Ельзасу, Швейцарії і Голландії. Знаходили на гніздуванні і птахів зі східної популяції, які змінили "громадянство". Якщо раніше білий лелека у Франції був поширений в основному лише в Ельзасі та Лотарингії,

то тепер він почав розселятися і в інших регіонах. Загалом чисельність з 1984 по 1995 рік зросла всемеро.

У Голландії з 1969 року велися активні роботи за проектом відновлення популяції (реінтродукції) білого лелеки. Перші плоди цього почали проявлятися також лише у другій половині 1980-х років, коли почала збільшуватися кількість гніздових пар, які не були більше пов'язані з розплідниками. Робота по вирощуванню лелек проводилася з 1989 року і на півдні Швеції в провінції Сконе. Можливо, птахи з розплідників привабили залітних лелек, два з них загніздилися разом з випущеними. А в 1996 році пара "диких" лелек загніздилася поблизу одного з розплідників. Це був перший випадок "нормального" гніздування у Швеції після 1954 року.

В Італії звичайний у минулому білий лелека зник ще в XVII столітті, скоріше всього через інтенсивне полювання. З того часу відмічалися лише поодинокі випадки гніздування аж до 1960-х років, коли 2 пари поселилися у П'ємонті на північному заході країни. У 1980-х роках спроби гніздування відновилися, з 1985 року почалися роботи за програмою реінтродукції. Як наслідок, у 1995 році в країні налічувалося вже 29 пар у різних регіонах. Більшість лелек гніздиться на півночі Італії, але окремі пари з'явилися навіть у Калабрії, на Сицилії і Сардинії.

У Німеччині різких сплесків чисельності не було, але її збільшення почалося синхронно з іншими країнами Західної Європи. У цій країні давно вже проводяться щорічні обліки лелек, що дає змогу ретельно простежувати зміни чисельності. Найбільший її спад припав на 1988 рік, потім почалося невелике зростання, що змінилося черговим зниженням. Лише з 1993 року ріст чисельності став стійким. Тільки за один цей рік з'явилося майже 700 нових пар.

Коли почався ріст чисельності східної популяції білого лелеки і як він проходить, сказати значно важче. З одного боку, у багатьох регіонах Східної Європи вона зростала й раніше, з іншого — часто нема надійних кількісних даних. До того ж тенденції зміни чисельності можуть відрізнятися навіть на сусідніх територіях. Все ж аналіз даних по окремих країнах дозволяє зробити висновок, що загальні закономірності зміни чисельності білого лелеки були схожими для всієї Європи. Найбільш істотна відміна — у східній популяції не було таких різких стрибків чисельності, як у західній.

В Австрії у 1984–1990 роках вона коливалась у межах 270–320 пар. У 1991 році їх кількість упала до рекордно низької позначки, але вже в наступному році почався істотний ріст чисельності. В Угорщині у 1970–1980-х роках чисельність стабілізувалася і коливалась у незначних межах. У 2002 році в цій країні було біля 5,2 тисяч лелечих пар. У Польщі, де з усіх країн лелек гніздиться найбільше, у 1974 році було нараховано 32,2 тисячі гніздових пар, у 1984 — 30,5 тисяч, у 1995 — 40,9 тисяч. У східній частині країни чисельність до 1974 року зменшилася на 24% порівняно з 1934 роком. Тобто, приблизно до середини 1980-х років продовжувався спад чисельності, зростання її почалося приблизно в ті ж строки, що й в інших країнах Європи. У Латвії з 1984 до 1994 року чисельність зросла більш як на дві третини, а в Естонії — майже вдвічі. Поступове збільшення кількості лелек відбувається у Чехії, Словаччині, Україні, Білорусі, Литві, Хорватії тощо. Більш-менш стабільні популяції в Угорщині, Молдові, Румунії.

Незрозуміла ситуація поки що на Балканах. Для ряду країн відмічене зниження чисельності, для інших — взагалі нема даних. В Албанії у 1995 році було виявлено всього 2 гнізда, в обох гніздування до того ж було неуспішним. Із західноєвропейських країн зниження чисельності продовжується тільки в Данії. У 1996 році тут нараховувалося всього 6 заселених гнізд, у 2004 — лише 3. А несприятливого 2005 року загніздилася єдина лелеча пара на острові Зеландія, яка, щоправда, виростила аж 6 пташенят.

В Ірані з 1974 до 1984 року популяція скоротилася більш як на чверть. У 1990-х роках зниження чисельності продовжувалося, хоча вже й повільнішими темпами.

У Середній Азії з початку 1930-х років відбувалося безперервне скорочення чисельності і звуження ареалу азіатського підвиду білого лелеки. На початку 1950-х років у Хіві на багатьох мінаретах та інших будівлях ще зберігалися старі гнізда, але жодне з них не було зайняте. Колонії лелек зникли у пониззі рік Аму-Дар'я та Зерафшан. Перестали ці птахи гніздитися у багатьох містах. Науковцям довелося викреслити білого лелеку з фауни таких міст, як Ташкент, Самарканд, Бухара, Хіва… В Узбекистані в цілому з 1950-х років до кінця 1980-х чисельність скоротилася вдвічі. Найбільш негативно вплинула на азіатських лелек зміна середовища існування — широкомас-

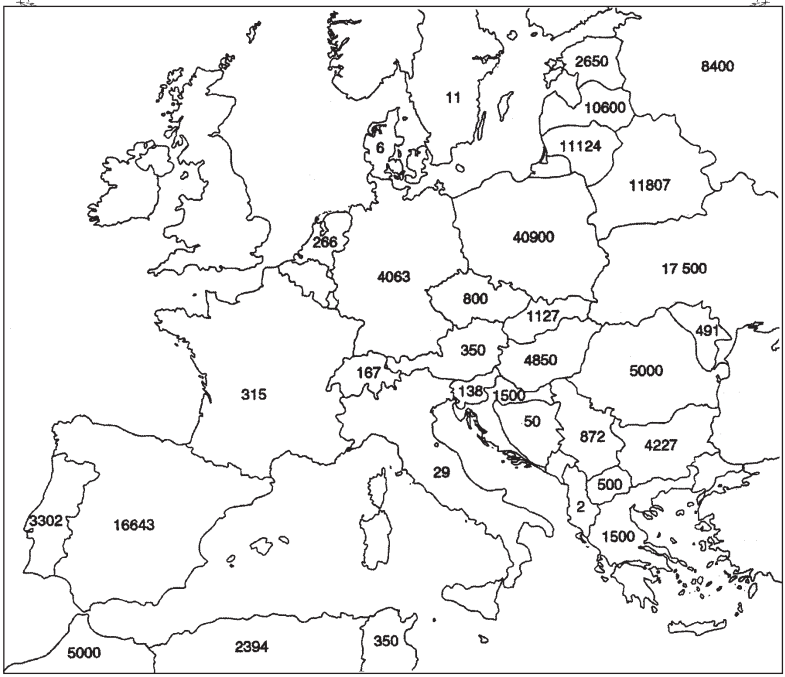

Чисельність білого лелеки у країнах Європи і Північної Африки за результатами V Міжнародного обліку у 1994–1995 роках.

штабне освоєння земель під поля з розповсюдженням монокультури бавовни, вирубка дерев у долинах річок, осушення боліт. Завдяки укрупненню полів було вирубано багато лісосмуг. Сучасна архітектура й містобудівні тенденції також не прийшлися птахові до смаку, і він став значно рідше гніздитися у населених пунктах. Змінилося й відношення людей. Якщо раніше білий лелека був в Узбекистані священним птахом, то тепер місцеве населення не гребувало розоренням гнізд і збором яєць.

Ситуація кардинально змінилася у ті ж строки, що й у європейського підвиду. З 1984 до 1994 року чисельність білого лелеки в Середній Азії зросла більш як у 7 разів. Більшість їх гніздиться в Узбекистані, передусім у Ферганській долині.

В цілому під час V Міжнародного обліку у 1994–1995 роках було обліковано на 23% більше чорногузів, ніж у 1984 році. Чисельність птахів науковці виражають у гніздових парах —

це самець і самка, які займають гніздо. Загальну чисельність білого лелеки у 1994–1995 роках можна оцінити як мінімум у 170–180 тисяч пар, з них на східну популяцію припадає 140–150 тисяч. Далі чисельність знову зростала. Підсумки VI Міжнародного обліку, який проходив у 2004–2005 роках, поки ще не підведені, але в ході оцінки розміру популяцій європейських птахів чисельність білого лелеки в Європі у 2004 році науковці визначили у 180–220 тисяч пар.

Найбільше цих птахів у Польщі, тут гніздиться майже чверть усіх лелек світу (як жартують польські орнітологи, кожен четвертий боцян — поляк). На другому місці Україна — у 1995 році в нас було приблизно 15–20 тисяч пар, зараз — порядка 30 тисяч.

Ті, хто спостерігає за життям білих лелек, напевно помітили, що у 2005 році вони прилетіли пізніше, ніж звичайно, і якось "недружно" займали гнізда. На одних вже давно з'явилися пари, а інші пустували до травня. Деякі з них так і залишилися незайнятими. У багатьох населених пунктах можна було побачити такі пустуючі лелечі оселі. Невисокою була і успішність розмноження. Так, у с. Пірнове на Київщині у 2005 році на 4 гнізда було всього одне пташеня. Тенденція ця виявилася загальною для всієї східної популяції. У різних країнах Європи орнітологи відмічали у 2005 році пізній приліт чорногузів та помітний спад їх чисельності. У деяких місцях він досягає третини або й більше. Наприклад, за даними У. Петерсона, на території німецької землі Шлезвіг-Гольштейн кількість заселених гнізд зменшилася на 25%. В Україні спад чисельності дещо менший, він становить приблизно 15–20%.

Для білого лелеки характерні так звані "катастрофічні роки", коли чисельність і успішність розмноження різко знижується у порівнянні з попередніми роками. 2005 рік виявився одним із них. Повторилася ситуація 1997 року. Він був катастрофічним для білого лелеки практично по всій Європі. Кількість зайнятих гнізд значно скоротилася, успішність розмноження була дуже низькою. У Німеччині чисельність зменшилася на 17%, в Україні — на 11%. Пов'язаний такий "провал" із несприятливими умовами на місцях зимівлі в Африці та на шляхах перельоту. Спостерігачі за міграцією птахів в Ізраїлі відмічали весною незвичайно низьку чисельність пролітних зграй білого лелеки. Тобто, значна частина птахів залишилася на "зимових

квартирах" і не повернулась на батьківщину. До того ж все ускладнилося ще й через тривалі холоди у Малій Азії та на Близькому Сході. Значну затримку лелек в Ізраїлі, Сирії й Туреччині підтвердила і супутникова телеметрія. Птахи з передавачами надовго "застряли" у негостинних краях. Як наслідок — навіть ті бузьки, що повернулися, прилетіли виснаженими і не змогли вивести численне потомство. Середня кількість пташенят у лелечих пар була в Україні найнижчою за 14 років моніторингових спостережень. Але вже в наступному 1998 році чисельність лелек в Україні не тільки відновилася, а ще й збільшилася порівняно з 1996 роком. Це означає, що її зниження було пов'язане не з загибеллю птахів, а лише з неповерненням додому. У разі загибелі значної кількості птахів відновлення популяції тривало б як мінімум кілька років.

У 2005 році на східну популяцію білого лелеки вкрай негативно вплинула дуже мала кількість опадів у місцях зимівлі на сході й півдні Африки, що значно погіршило кормову базу. Додала проблем і хімічна боротьба з сараною. Пригадайте, що цей птах долає під час міграції значні відстані "на одному подиху", тому успіх перельоту залежить від того, наскільки добре він годувався. З порожнім "бензобаком" далеко не полетиш. До того ж весною 2005 року довго тривали холоди як на шляхах перельоту, так і в місцях гніздування. На щастя, західну популяцію лелек ці проблеми обійшли стороною, рік пройшов цілком нормально. Наскільки вплинуть погодні негаразди 2005 року на популяцію наших чорногузів, побачимо у наступні роки. Скоріше всього, чисельність також швидко відновиться.

* * *

Як же так вийшло, що загальний улюбленець потрапив у халепу? Окрім кліматичних негараздів причинами скорочення чисельності білого лелеки значною мірою були наслідки людської діяльності. Серед тварин ворогів у цього птаха дуже мало. Буває іноді, що яйця чи пташенята стають жертвами чотириногих або пернатих хижаків, гинуть від різних паразитів чи хвороб. Деяку шкоду приносить порушення нормального гніздового життя чужими лелеками. Внаслідок бійок господарів гнізда з "зайдами" яйця або малі пташенята можуть викидатися з нього. На успіх гніздування впливають і погодні умови. Роки з помірно вологим і теплим літом оптимальні для виведення пта-

шенят. У випадку посухи чи затяжних дощів середня кількість пташенят, що вилетіли з гнізда на даній території, зменшується в 1,5–4 рази.

Однак протягом тисячоліть лелеки гинули від ворогів і хвороб, протягом тисячоліть більш-менш регулярно повторювалося холодне чи посушливе літо, але птахів від цього не ставало менше. Фатальну роль у долі давнього супутника людини відіграв технічний прогрес. Осушення і розорювання боліт, заплавних луків, затоплення долин річок, катастрофічне зниження чисельності земноводних у багатьох країнах Західної Європи позбавили лелек їх звичної їжі. Бездумне використання пестицидів у сільському господарстві, хімічна боротьба з гризунами приводить якщо не до прямої загибелі птахів, то до серйозних порушень здоров'я. Багато лелек, особливо молодих, що недавно залишили гніздо, розбиваються об дроти ліній електромережі і гинуть на їх опорах від замикання. Вносять свій фатальний вклад і великі труби, куди лелеки можуть падати, коли сідають на край перепочити. У Німеччині, розбираючи стару піч для випалювання цегли, якось знайшли в трубі рештки майже 50 лелек!

Бувають такі випадки і в нас. Якось в одному з сіл Кролевецького району на Сумщині діти з дитсадка помітили, що лелека, який сів на цегляну трубу котельної, раптом зник. Він не зміг утримати рівновагу і звалився всередину. Добре, що цьому були свідки, і чорногуза вдалося врятувати. Діти повідомили про нещастя кочегара Т. Поладича. Той зі своїм товаришем В. Іващенком розібрав знизу цегляну кладку і визволив птаха, який на щастя виявився цілим і неушкодженим. А ось у місті Малині на Житомирщині лелека впав у трубу і згорів у печі.

Нині людина прямо чи опосередковано є винуватцем смерті 4 із 5 загиблих дорослих лелек. Ми проводили спеціальний аналіз причин загибелі цих птахів в Україні у 1980-х роках. Виявилося, що з випадків із відомою причиною загибелі 64% дорослих лелек загинули на електролініях, близько 12% — вбиті людьми. Як не дивно, де в кого піднімається рука і на них.

Велику тривогу вчених викликає висока смертність чорногузів на прольоті і в місцях зимівлі. У багатьох країнах Африки білий лелека є традиційно мисливським птахом. М'ясо споживається в їжу, кістки ніг ідуть на трубки, пір'я використовують для прикрас, навіть із дзьоба роблять чаклунські засоби.

За даними повернення кілець, у Північній і Західній Африці близько 80% випадків загибелі лелек припадає на відстріл. Всього, за підрахунками німецького орнітолога Х. Шульца, у 1980-х роках на східному пролітному шляху щороку відстрілювалось 5–10 тисяч лелек, з них 4–6 тисяч — у Лівані. У Західній Африці більше всього чорногузів убивають у Малі. Тут у басейні Нігеру знаходиться одне з найважливіших місць зимівлі західноєвропейських білих лелек. На чисельність "східних" чорногузів відстріл упливає в меншій мірі, а ось західна популяція більше вразлива, бо набагато менша. Тут уже полювання на шляхах перельоту і в місцях зимівлі стає серйозним негативним фактором. Причому за одну зиму з пустуючими гніздами можуть залишитися цілі місцевості. Х. Шульц писав, що в деяких африканських хижах знаходив цілі гірлянди кілець, знятих з убитих лелек. Підстрелити птаха з кільцем уважається такою ж удачею, як у нас знайти підкову. У Нігері на місцевому базарі можна побачити засушені лелечі голови. Вони слугують свого роду амулетом і чаклунським засобом. Окрім полювання з вогнепальною зброєю, використовуються і давні примітивні способи — лук, бумеранг і т.п. Деякі племена проводять лови, використовуючи прив'язаних манних лелек. Навіть у наші дні зрідка приходять повідомлення про знахідки в Європі лелек з африканськими стрілами в тілі.

Ще більшу шкоду, ніж полювання, приносить руйнування середовища проживання лелек. Осушування вологих угідь, розорювання луків, знищення комах приводять до того, що птахи лишаються все більшої кількості місць, придатних для відпочинку і годівлі.

З давніх часів білий лелека почав селитися поряд з людиною. Він швидко освоїв солом'яні та очеретяні дахи сільських хат. Ця прихильність до м'яких дахів пояснюється досить просто: птахи втикали в солому кілька великих опорних гілок, які несли на собі весь тягар гнізда. Зараз же на залізному чи шиферному даху гніздо збудувати важко. Та й окремо стоячих дерев із всохлими або зламаними верхівками залишається все менше. Зі зміною характеру забудови сіл лелеки були змушені шукати нові місця для гнізд. Деякі з цих "знахідок" не зовсім вдалі з точки зору людини. З'явилися гнізда на пам'ятниках, трубах дрібних сільських підприємств, на стовпах ліній електромережі. Останній варіант використовується лелеками все більше.

Причини цього — з одного боку все зростаюча мережа електроліній, з другого — ускладнення конструкції опор, а це вельми зручно для побудови гнізда. Саме по собі гніздо лелеки на стовпі як правило не приносить шкоди, але через необачність птахи можуть викликати короткі замикання, зачіпаючи дроти. При цьому гинуть самі і викликають порушення роботи енергомережі. Відомі випадки також загорання гнізд на електричних стовпах.

Білий лелека живе у тісному сусідстві з людиною з давніх давен. На картині середньовічного голландського художника Емануеля де Віте (1617–1692) зображені два лелеки, що спокійнісінько збирають їжу у міському порту, не звертаючи уваги на натовп людей і навіть бігаючих поряд собак.

Нерідко лелеки розділяють радості і незгоди людей. Під час воєн вони також змушені були кидати свої домівки. У 1914–1915 і 1941–1942 роках відмічалися нальоти лелек у місця, що знаходилися за межами основної області гніздування. Як вважають учені, пов'язано це з бойовими діями, які велись тоді в Україні, Білорусі й Прибалтиці. Багато лелек гинуло під час громадянської війни в Лівані — більше, ніж у будь-якій іншій країні світу. Для полювання використовувались навіть кулемети. А бійці озброєних формувань стріляли у пролітаючих великими зграями птахів і просто так, для тренування влучності. У деяких країнах Африки також досі не вдається взяти під охорону місця зимівлі лелек через складну політичну ситуацію в них.

Перепадало лелекам і під час визвольної боротьби одних народів проти інших. Це священний птах турків. На території Османської імперії він міг гніздитися де заманеться — не тільки на будинках і пам'ятниках, але й на мечетях і палацах можновладців. Але тільки не у греків. Вони ненавиділи лелек не менше, ніж самих пригноблювачів (і це при тому, що в Стародавній Греції лелеку також дуже поважали). Їхні гнізда у населених пунктах зустрічалися тільки там, де жили турки. З початком визвольної війни спалахнула стихійна боротьба і проти лелек, як символа турецького ярма. В Афінах, Сірі, Патрасі та інших містах були знищені всі гнізда. Чисельність білого лелеки в Греції після 1830 року значно скоротилася. Причому відношення греків до птаха вплинуло на поширення виду і в самій Туреччині. Як згадував англійський мандрівник Ч. Феллоуз, в околицях м. Мілета грецькі села легко впізнавалися не тільки

за їх чистотою, але й за наявністю свиней і відсутністю лелек. В Ізмірі в середині XIX століття ці птахи також гніздилися лише в турецькій частині міста. Щось подібне відбулося і в першій половині XIX століття у Грузії. За свідченням зоолога Г.І. Радде, ще в 1820-х роках білий лелека гніздився в м. Ахалцихе на південному заході Грузії (поблизу від турецького кордону!), але згодом був знищений людьми.

Здавалося б, користуючись любов'ю і пошаною людей, лелека повинен благоденствувати. Але часи, коли його обожнювали, давно минули. З розвитком технічного прогресу люди все більше відриваються від природи. Перетворюючи її в залізобетонне "навколишнє середовище", забувають старі звичаї, традиції, вірування. На перший план вийшло суто споживацьке відношення до живих істот. Якщо раніше гніздо лелеки на даху вважалося великим благом, селянин мав за честь прилаштувати йому дерев'яне колесо на стрісі, то тепер все це стало зайвими клопотами. Мало того, що лелек майже перестали спеціально приваблювати, їх почали гнати подалі від людського житла. Так, ще наприкінці 1920-х років, як розповідають очевидці, перекриваючи сараї та клуні в колгоспах, без жалю скидали лелечі гнізда. Чи то чиясь хвороблива уява пов'язала їх із солом'яними стріхами, а значить із бідністю, чи милосердя до птахів також порахували за пережиток минулого — невідомо.

Багато серйозних причин скорочення чисельності білого лелеки, але не останню роль відіграло і "відлучення" його від людського житла. Що від цього втратили птахи, ми знаємо. А ось що втратили люди? Над цим варто подумати.

Куди летиш, лелеко? Є надія, що подалі від Червоної книги. Та для того, щоб цей напрямок не змінився на зворотний, ми повинні допомогти цим птахам вижити.

Як допомогти лелеці

Для того щоб лелеки залишилися жити біля нас, треба перш за все зберегти місця, де вони можуть здобувати їжу. Якщо птахам не прогодуватися, марними будуть усі охоронні заходи, порожніми залишаться збудовані штучні гніздівлі. Білий лелека шукає поживу в різноманітних вологих місцях — на луках, болотах, берегах водойм, а також серед відкритих трав'яних просторів — на пасовищах, сінокосах, полях багаторічних трав тощо. Сприятливими місцями є ділянки поливного землеробства. Там у великий кількості розмножуються дощові черви, а їх лелеки охоче поїдають. Неподалік від гнізда повинна бути якась водойма. Вона потрібна птахам не тільки як джерело їжі, але й для водопою: під час вигодовування пташенят лелеки часто носять їм воду. Причому хоча б в окремих місцях берег водойми повинен бути низьким і мати обмілини.

В Україні поки ще достатньо придатних для життя лелек місць, але в багатьох країнах Західної Європи доводиться відновлювати осушені колись болота, закладати ставки і мілководні калюжі. Щоб нам невдовзі не довелося займатися тим же, меліоративні роботи треба проводити розумно, залишаючи вологі ділянки — озера, болітця, луки. Вони стануть своєрідними оазами для багатьох тварин.

Нерідко на місцях відпрацьованих піщаних, гравійних кар'єрів, торфорозробок утворюються невеликі озера. Звичайно вони мають круті береги і велику глибину вже скраю. Для лелек такі водойми непридатні. Якщо ви хочете, щоб птахи поселилися тут, треба їм допомогти — влаштувати в кількох місцях пологий спуск до води та штучну обмілину. У південних посушливих місцевостях влаштування таких мілинних ділянок необхідне на зрошувальних каналах, також мало придатних для лелек.

Інша серйозна проблема для птахів — зростаюча хімізація сільського господарства. Вона не стала менш гострою зараз, незважаючи на те, що багато колгоспів та фермерів просто не в змозі купити потрібні отрутохімікати. Зате значно зросла безконтрольність їх використання. Нерідко за кордоном закуповуються по дешевих цінах давно заборонені там шкідливі препарати. Нерозумне застосування пестицидів для боротьби зі шкідниками сільського господарства приносить багато шкоди диким тваринам. Від отрути часто гинуть не стільки шкідники, скільки їх природні вороги — хижі комахи, земноводні, птахи. Лелеки поїдають велику кількість комах, не обходять стороною і загиблих тварин, тому немало страждають від пестицидів. Навіть якщо птахи не гинуть, вони отримують серйозне отруєння, хворіють. До того ж отрута впливає на їх потомство, на здатність до розмноження. Деякі речовини, наприклад горезвісний ДДТ, викликає порушення кальцієвого обміну в організмі. Через це шкаралупа яйця виходить тоншою за норму і не витримує ваги насиджуючого птаха. Саме з цієї причини кілька десятиліть тому в усіх розвинених країнах дуже скоротилася чисельність сокола-сапсана.

Щоб лелеки не страждали від застосування пестицидів, не слід обробляти ними місця, де вони масово годуються. Не можна допускати також змив отрутохімікатів із сільгоспугідь у водойми.

Певну небезпеку для чорногузів становлять труби з великим отвором, особливо для молодих погано літаючих птахів. Лелеки охоче сідають на всілякі окремо стоячі високі будівлі. Втративши рівновагу, птах може впасти в отвір труби, звідки йому вже не вибратися. Для запобігання подібним випадкам труби, що становлять реальну небезпеку, покривають зверху сіткою з дроту.

ОХОРОНА ГНІЗД

У 1987 році, коли в Україні проводилася операція "Рік білого лелеки", юннати Дрімайлівської восьмилітньої школи на Чернігівщині взяли під контроль усі 11 лелечих гнізд у селі. За кожним з них закріпили учнів 6 класу, які проводили спостереження і стежили за збереженням гнізд. Це добре починання варте широкого розповсюдження. Гнізда займаються лелеками багато років підряд. Повернуться птахи до своїх осель чи ні — багато в чому залежить від стану останніх. У більшості наших сіл і міст не так уже й багато гнізд, і своєрідне шефство над ними — цілком реальне завдання для шкільних гуртків і груп любителів птахів.

Перед прильотом лелек треба перевірити, в якому стані знаходиться гніздо, чи не вимагає воно укріплення та ремонту. Природна чи штучна опора, на якій збудоване гніздо, з роками може слабнути та руйнуватися, особливо після зимових хуртовин і снігопадів. Таке гніздо треба убезпечити від падіння, укріпивши основу його при допомозі дощок, жердин, дроту або іншого матеріалу. Це не даремна турбота, адже на падіння гнізд припадає 13% випадків загибелі пташенят. Особливу увагу слід приділити старим гніздам, які займаються вже десятки років. Завдяки їх велетенським розмірам і значній вазі опора може не витримати. В такому випадку краще зняти частину гілок. Якщо старе перекошене гніздо убезпечити від падіння не вдається, краще всього його скинути і поряд побудувати штучну гніздівлю.

При підльоті до гнізда лелекам не повинні заважати крони дерев, електролінії, антени і т.п. Нерідко можна побачити гнізда чи штучні гніздівлі на живих деревах, які залишаються багато років пустими через те, що навколо них поросли зелені пагони. Щоб лелеки заселили таку будівлю, необхідно хоча б через рік проводити обрізку гілок, що відростають. Гніздівлі, оточені частоколом з молодих пагонів, чорногузи заселяють у два рази рідше, ніж нормальні. Хоча, з іншого боку можна побачити і такі гнізда, де голова насиджуючого птаха знаходиться ніби в кущах, бо з трьох боків оточена гіллям. Краще все ж такі гілки обрізати.

Деякі будівлі на протязі кількох років залишаються не зайнятими. Лелеки можуть знову поселитися в них, якщо гнізда будуть утримуватися в належному стані. Треба підтримувати

сприятливий підліт до гнізда, укріплювати його. Лоток старих гнізд може заростати травою, її треба виривати. Щоб порожнє гніздо було більш привабливим для лелек, краї його можна побризкати вапном. Якщо будівля частково чи повністю зруйнована, її можна підправити або навіть спорудити на опорі штучне гніздо з гілок.

Лелеки окрім гілок наносять до гнізда ще чимало всякої всячини — ганчірки, мотузки, папір, шматки плівки і т.п. Деякі з таких "трофеїв" можуть становити серйозну небезпеку для мешканців гнізда. У Черкаській області був випадок, коли пташенята заплуталися у принесеному дорослими чорногузами клоччі й загинули. В Україні, Польщі й інших країнах відомі випадки, коли малята душилися принесеними до гнізда обривками синтетичних шнурів. Цікаве спостереження зробив М.С. Волошин з міста Коломиї Івано-Франківської області. В одному з гнізд два роки підряд гинули пташенята. Виявилося, що лелеки постелили шматок целофанової плівки, на якій збира-

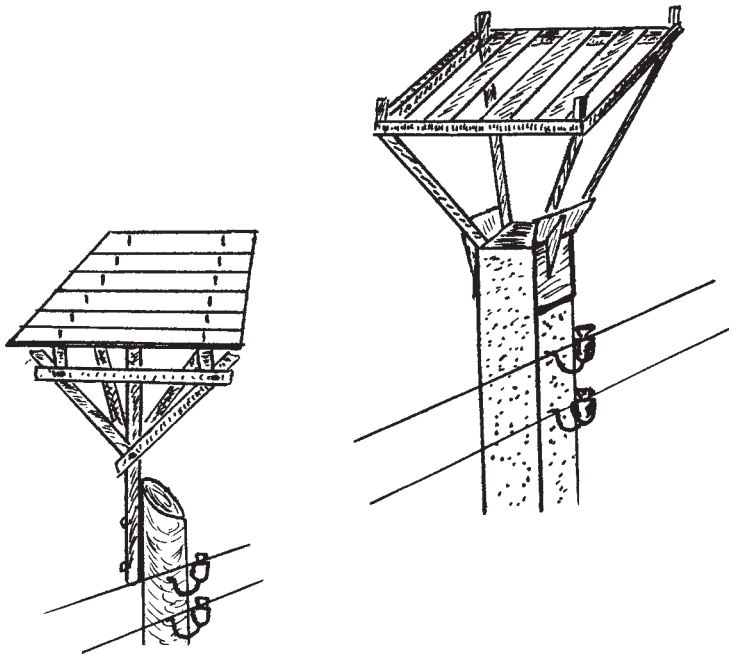

Пристосування для підняття лелечих гнізд над проводами.

Відносини лелек з електриками складаються по-різному. Нерідко їх гнізда просто скидають зі стовпів. А ось у с. Великополовецькому на Київщині, коли прокладали нову лінію, обрізали на старому стовпі з гніздом проводи і залишили його птахам.

Фото В.М. Грищенка.

лася дощова вода. Пташенята просто тонули або гинули від переохолодження. Тому при огляді гнізд треба викидати з них те, що може становити потенційну небезпеку для пташенят. Якщо плівку витягнути не вдається, можна принаймні наробити в ній дірок.

Особливої уваги вимагають гнізда на стовпах електроліній. З кожним роком їх стає все більше. Це серйозна проблема і для вирішення її потрібна людська доброта. Гніздо на стовпі — потенційна небезпека для електромережі і для самих птахів. Воно може роками нормально служити оселею, але буває й таке, як в селі Охотівка на Житомирщині. Старе гніздо, що лежало на дротах, загорілося і троє пташенят загинули. Згоріло гніздо на стовпі і в селі Лошакова Гута Чернігівської області. Такі випадки бувають, на жаль, не так уже й рідко. Вирішити проблему можна трьома шляхами. В селі Крутоярка Миколаївської області і Великополовецькому на Київщині при реконструкції старої електролінії електрики залишили стовпи з гніздами птахам у постійне користування, обрізавши проводи. Нова лінія пройшла поряд. У селі Павлівка Одеської області зробили по-іншому. Поряд з електричним стовпом, на якому знаходилося

гніздо, вкопали інший і перенесли на нього лелечу оселю. Третій варіант — підняти гніздо метрів на півтора над дротами за допомогою спеціальної конструкції, яка прикріплюється до верхівки стовпа.

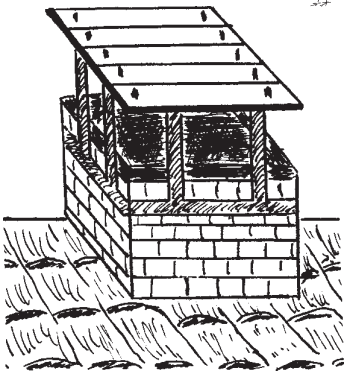

Спосіб підняття гнізда над димоходом.

На жаль, є й інші приклади відношення до лелечих гнізд. За технічними нормативами на опорах електроліній бути їх не повинно. А возитися з переносом гнізд чи ставити нові стовпи хочеться далеко не всім, тому нерідко такі гнізда просто скидають.

Лелеки іноді селяться на трубах різних будівель. Коли димохід вже не використовується за прямим призначенням, наприклад, у старій покинутій кузні, проблем не виникає. Коли ж він діючий, гніздо заважає виходу диму. У подібних випадках його також можна перенести на влаштовану поряд штучну гніздівлю або підняти на 1–1,5 метри над трубою. Конструкція пристосування може бути різною у залежності від форми і розмірів димоходу. З металевих прутів зварюється каркас, нижня частина якого одягається на трубу так, щоб вона міцно три-

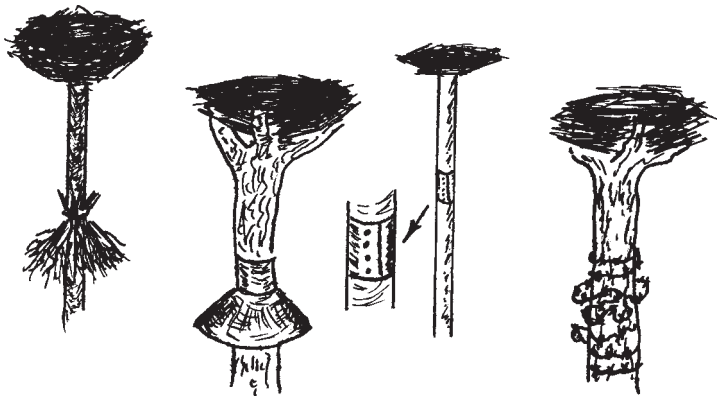

Захист гнізд білого лелеки від наземних хижаків.

малася на ній. Якщо труба має прямокутну форму, краще цей каркас зробити з залізних кутників. Зверху укріплюється платформа для гнізда. Це може бути решітка, колесо зі спицями, суцільний лист заліза і т.п. Під гніздом необхідно прилаштувати лист заліза чи жерсті, який буде захищати гніздо від іскор та гарячого повітря з труби.

Загрозу яйцям і пташенятам білого лелеки можуть становити деякі чотириногі хижаки, передусім куниці і коти. Є багато способів захисту від них гнізд птахів. Більшість із них — це різноманітні перепони, що влаштовуються за 1–2 метри нижче гнізда і заважають хижаку вільно пересуватися по дереву: металеві чи пластмасові пасма, металеві конуси і подібні пристрої, в'язки колючих гілок тощо. Можна влаштувати "загороджувальну смугу" з колючого дроту або забитих гвіздків з відкушеними шляпками. Непогано допомагає також змащення дуже пахучими речовинами — солідолом, дьогтем, нафталіном і т.п.

ПОБУДОВА ШТУЧНИХ ГНІЗДІВЕЛЬ

Вирішити багато проблем допоможе побудова штучних гніздівель. Окрім того, що це зменшує гостроту "житлової кризи" для чорногузів, штучні гніздівлі відносяться до так званих екологічних систем управління поведінкою птахів. З їх допомогою можна приваблювати пернатих у місця, багаті їжею, або такі, що знаходяться під надійною охороною, де гнізда будуть у більшій безпеці. Можна і навпаки, відволікати птахів від гніздування у небажаних для людини місцях, наприклад, на стовпах електроліній чи пам'ятниках. Як уже говорилося, у Словаччині вдалося значно зменшити кількість лелечих гнізд на електричних стовпах завдяки масовій побудові штучних гніздівель.

Для того щоб лелеки заселили гніздівлю, поблизу повинні бути якісь кормові угіддя — луки, болота, пасовища, сінокоси. Краще гніздівлі влаштовувати за кілька десятків чи сотень метрів від них, хоча вона може бути і за 1–2 кілометри. Навесні чорногузи повертаються у місця, де вони народилися чи гніздилися в попередні роки. Через те, коли поблизу від гніздівлі є зайняті лелечі гнізда, ймовірність її заселення буде значно біль-

шою. Але якщо збудувати гніздівлю зовсім близько до гнізда іншої пари, вона скоріше всього залишиться пустою. Господарі будуть проганяти зі своєї території "чужинців". Як показав спеціальний аналіз, штучні гніздівлі, розміщені ближче 100 метрів від житлових гнізд лелек, заселяються майже втричі рідше, ніж ті, що не мають такого близького сусідства. Так що краще робити гніздівлі принаймні метрів за 200–300 від інших гнізд. Втім, якщо гнізда розміщені близько одне від одного, це ще не значить, що вони обов'язково пустуватимуть. Просто ймовірність заселення і успішного виведення пташенят (можуть виникати бійки і на гнізді) буде меншою.

При побудові гніздівлі треба дивитися, щоб підльоту до неї не заважали дроти, антени, будівлі, крони дерев. Оптимальна висота розміщення — 4–10 метрів. Треба враховувати при цьому, що з одного боку вона повинна підніматися над лініями електропередачі, найближчими будівлями, з іншого — що до неї можливо доведеться добиратися для огляду та ремонту.

Штучна гніздівля повинна мати міцну опору і бути надійно закріпленою, щоб її не скинув сильний вітер чи снігопад. Вага молодого лелеки досягає перед вильотом 3–4 кілограмів, отже опора повинна витримувати не менше 40–50 кілограмів — вагу гнізда, виводка з 4–5 пташенят і пари дорослих птахів. Крім того, з роками гніздо буде надбудовуватися і вага його постійно збільшуватиметься. Лелеки взагалі не люблять хистких опор для гнізда, тому гніздівлі краще не укріплювати на молодих деревах чи тонких гілках — вона буде хитатися, і птахи навряд чи поселяться. Хоча одного разу на Чернігівщині довелося бачити гніздо, яке було збудоване на бічній гілці сосни далеко від стовбура. Птах, що сидів у ньому, гойдався від вітру, ніби в гамаку.

Будувати гніздівлі треба до прильоту лелек — восени чи взимку. Однак, якщо платформа встановлена навіть у квітні — травні, коли чорногузи вже насиджують яйця, у неї ще залишається шанс бути заселеною. У випадку загибелі яєць частина лелек приступає до гніздування повторно. Не обов'язково птахи займуть гніздівлю першої ж весни, кілька років вона може пустувати. Але якщо її весь час підтримувати в належному стані, лелеки рано чи пізно прилетять. На околиці м. Кролевця на Сумщині з десяток років на верхівці сухого стовбура бовваніло порожнє колесо з воза, але зрештою на ньому таки з'явилося гніздо.

Побудовою штучних гніздівель можуть займатися не тільки сільські жителі, а й мешканці міст. Важливо лише, щоб лелекам було де здобувати їжу.

Гніздівля — це штучна чи природна опора, на якій знаходиться гніздо. Штучні гніздівлі для білого лелеки можна влаштовувати на деревах, стовпах, житлових та господарських будівлях. В ролі основи для гнізда можуть виступати різноманітні готові предмети: колеса від возів і велосипедів, автомобільні шини, легкі металеві борони і т.п., а також спеціально збиті помости з дощок, гілок чи жердин або зварені з металевих частин. Такі споруди повинні мати діаметр близько метра. По краях їх бажано прибивати чи приварювати великі цвяхи, планки або прутики, які не дадуть розпадатися гілкам з гнізда.

На дереві така гніздівля може розміщуватися на зрізаній верхівці чи в основі товстої бічної гілки. Навколо неї треба обрізати всі гілки, що заважають підльоту. У найпростішому випадку можна обійтися навіть без додаткової основи для гнізда. Якщо дерево закінчується на верхівці розвилкою з кількох гілок, можна їх зрізати недалеко від розгалуження. Відрізки цих гілок довжиною з метр прибиваються поперек до сучків, що залишилися. На отриману таким шляхом раму зверху прибивають ще кілька гілок чи дощок, які й будуть платформою для гнізда. Те ж саме можна зробити і в основі однієї чи кількох бокових гілок.

Штучну гніздівлю можна встановити і на стовпі. Для цієї мети краще використати спеціально вкопаний дерев'яний, бетонний чи залізний стовп. Приваблювати лелек на діючі опори електроліній чи зв'язку не слід. Вкопувати стовп у землю треба надійно, щоб він витримав тягар гнізда навіть під час сильного вітру — метрів на півтора в землю. До дерев'яного стовпа основа для гнізда звичайно прибивається, до залізного чи залізобетонного — частіше приварюється. Можна зробити конструкцію, яка одягається на верхню частину стовпа.

Щоб лелека поселився у вас на сараї чи на будинку, можна перекинути через дах дві в'язки хмизу довжиною близько метра і діаметром з півметра. На них встановлюється основа для гнізда. Замість хмизу можна використати очерет, комиш чи солому, а також великі поліна. Такі в'язки імітують солом'яний дах, де полюбляють селитися лелеки. Іноді вони влаштовують на них гнізда і без подальшої допомоги людини. Більш

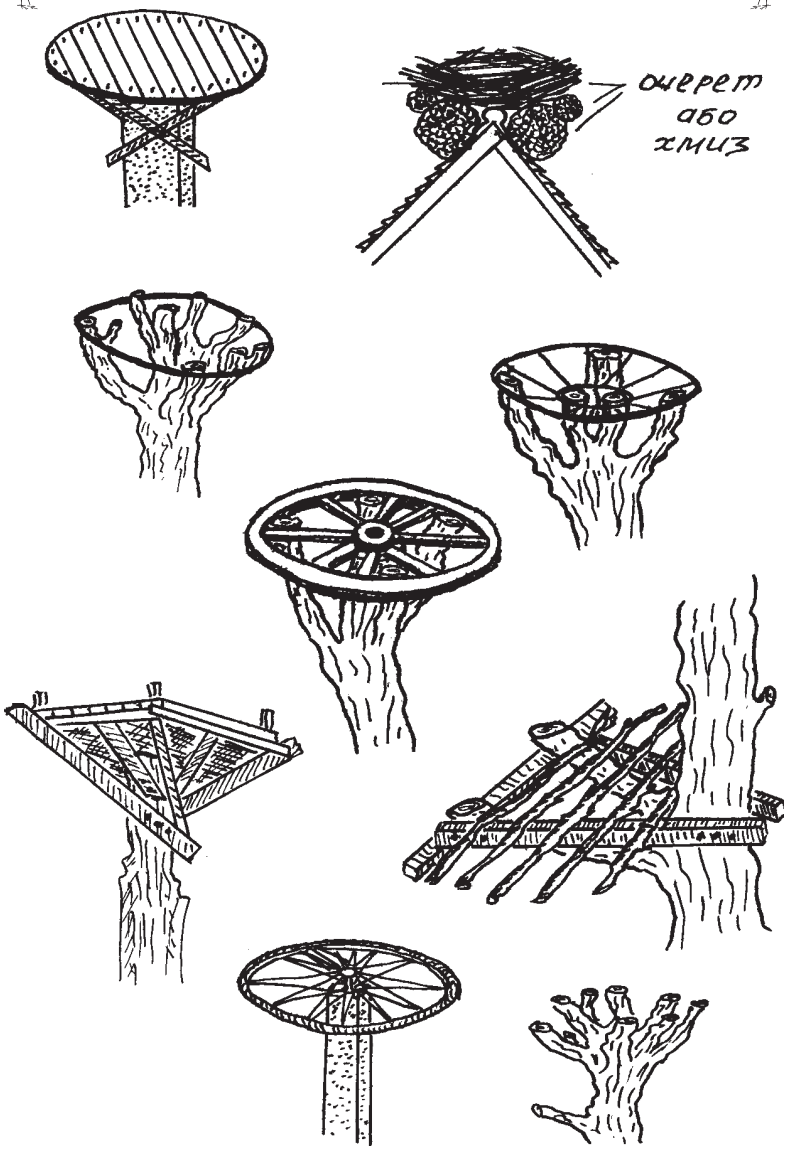

Різні варіанти штучних гніздівель для білого лелеки.

надійний спосіб — установка штучних гніздівель на особливих накладках на дах у вигляді козел. Такі конструкції успішно

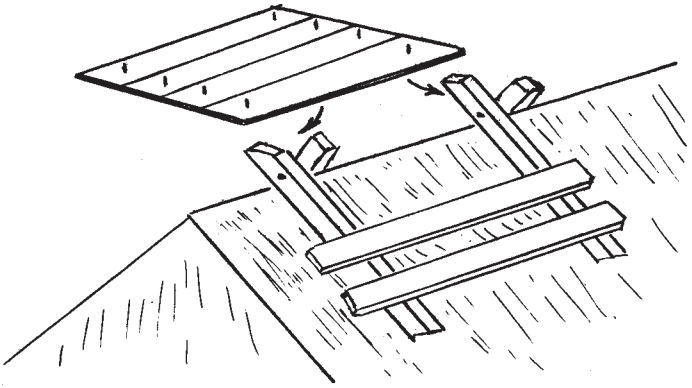

Штучна гніздівля для встановлення на даху.

використовуються у багатьох країнах Європи. Їх роблять із міцних дерев'яних брусів довжиною близько 130 сантиметрів. Збиваються бруси хрест-навхрест, щоб вийшли довгі кінці в метр довжиною і короткі — близько 30 сантиметрів. Козла встановлюються на даху, а зверху прикріплюється гніздівля. Є й інші варіанти гніздівель на даху. Основу гнізда можна укріпити на своєрідній решітці з жердин, прилаштувати на даху колесо і т.д. Накладні гніздівлі бажано прив'язувати з обох боків даху вірьовками чи дротом, щоб їх не скинуло сильним вітром.

Роблять гніздівлі і на різних будівлях з плоским верхом — водонапірних баштах, напівзруйнованих старих будівлях, плоских дахах і т.п. Якщо є широка рівна площадка, можна на ній одразу робити гніздо без додаткових пристосувань. Треба забезпечити лише, щоб гілки з нього не розпадалися. Для цього можна прилаштувати, наприклад, своєрідний бордюр із цеглин.

А взагалі штучні гніздівлі для лелек можуть бути дуже різноманітними. Все залежить від конкретних умов, наявного матеріалу і вашої фантазії та можливостей. Головне при цьому — мати бажання допомогти птахам і дотримуватися деяких мінімальних вимог.

Як і багато інших великих птахів, лелеки більш охоче займають старі гнізда, ніж будують нові. Так що, коли ви хочете привабити їх, потрібно не просто спорудити основу для гнізда, а зімітувати й саме гніздо. Голі платформи заселяються значно

рідше, ніж штучні гнізда на них. На основу кладуть шар 10–30 сантиметрів сухого хмизу, в середину — трохи сіна, трави, моху. Можна змішати все це з невеликою кількістю сухого коров'ячого чи кінського гною. Для полегшення спорудження гнізда, особливо на великій висоті, доцільно зарані заготувати кілька в'язок хмизу по довжині основи для гнізда, якщо вона прямокутна, або різної довжини, коли основа кругла. В'язки щільно укладають і прив'язують шпагатом чи тонкими мотузками. Дротом їх можна прикріпити тільки знизу, щоб птахи не поранили собі ноги.

Старі лелечі гнізда геть білі від посліду. Щоб ваша будівля більше нагадувала таку оселю, побризкайте "гніздо" вапном.

Штучні гнізда влаштовують також, коли треба поновити чи відремонтувати зруйноване природне гніздо на міцній ще опорі.

Побудова штучних гніздівель для білого лелеки — стара народна традиція. Цим займалися ще наші далекі предки. Приваблювання лелек на гніздування було своєрідним елементом

Штучні гніздівлі на дахах житлових та господарських будівель — найбільш поширений варіант у деяких країнах, наприклад у Німеччині. У нас же їх зустрінеш не часто. С. Демівщина, Київська область.

Фото В.І. Половиці.

аграрної магії. Вважалося, що лелечі гнізда сприяють урожаю, злагоді, добробуту. Зрозуміло, що можна не тільки покладатися на долю, а й допомогти поселитися такому цінному птахові. Лелеки оцінили "запрошення" і стали гніздитися на обійстях. Ось що писав київський орнітолог В.Ю. Герхнер, який вивчав у 1909 році птахів Літинського повіту на Вінничині: "*Досить на горі покрівлі добре притяти старе колесо, щоб чорногузи зараз же його помітили й уважно обдивилися. Якщо ж поблизу є ставок або болото і місце порівнюючи тихе, то чорногузи зараз розпочинають забудову, яку потім щороку лагодять, і згодом вона доходить величезних розмірів*".

При розробці заходів по охороні чорногузів вченим не треба було винаходити щось особливе. Досить вивчити народний досвід. Протягом 15 років я проводив спеціальні дослідження побудови штучних гніздівель для білого лелеки. Одним із головних завдань було встановити — які варіанти частіше влаштовуються людьми і що впливає на заселення їх птахами. Виявилося, що дві третини всіх гніздівель влаштовуються на деревах. Значно рідше — на стовпах і зовсім рідко — на будівлях. Причому на дахах гніздівлі у західних областях України будують значно частіше, ніж у східних і центральних. В ролі основи для гнізда частіше всього використовується дерев'яний поміст або колесо з воза. Рідше роблять металеві опори або інші варіанти гніздівель. Дослідження показали, що для лелек нема великої різниці на чому і з чого побудована штучна гніздівля. Це залежить в основному від людей. Так що є чималий простір для вашої творчості.

В умовах України найбільш перспективними можна вважати різноманітні варіанти штучних гніздівель на деревах. Вони частіше всього влаштовуються людьми, охоче заселяються лелеками, прості й дешеві у виготовленні. Влаштовувати їх можна повсюди, навіть у степовій зоні дерева є в населених пунктах і заплавах рік. Разом з тим, гніздівлі на деревах мають і низку недоліків. По-перше, мала "свобода маневру" — гніздівлю можна прилаштувати тільки там, де є придатне для цього дерево. По-друге, менша надійність і довговічність. Опорні гілки або стовбур навіть живого дерева, особливо м'якої породи (тополя, верба — а на них гніздівлі будують найчастіше), з часом слабшають, руйнуються і можуть бути зламані вітром. Гніздівлі на живих деревах окрім усього іншого потребують постійного догляду:

якщо регулярно не обрізати відростаючі навколо платформи пагони, вона може більше не займатися птахами.

Гніздівлі на спеціально вкопаних стовпах або металевих трубах позбавлені цих недоліків. Стовп можна встановити у будь-якому слушному місці, гніздівля на ньому буде більш надійною. Металеву зварну конструкцію на бетонному стовпі можна взагалі встановити "на віки". Але влаштування таких гніздівель досить копітка справа, яка до того ж вимагає певних фінансових затрат.

Не варто залишати поза увагою і гніздівлі на дахах. Все-таки це класичний варіант приваблювання білого лелеки на гніздування. Ще є любителі природи, які бажають бачити в себе на будинку чи сараї сімейство чарівного птаха. Та й будемо сподіватися на відновлення старих природоохоронних традицій. Крім того, лелеку можна приваблювати і з цілком прагматичних міркувань. Наприклад, ресторанчик чи кафе обабіч дороги (їх зараз часто іменують і оформляють у народному стилі — корчма, шинок і т.п.) буде більш привабливим для відвідувачів, особливо туристів, якщо на його даху знаходиться лелече гніздо. Така корчма з лелеками є, наприклад, у с. Таценки неподалік від Києва. Тільки виграє від гнізда на даху і етнографічний або краєзнавчий музей, розміщений у сільській хаті. (Ну й скажи тепер, що неправда, ніби лелека приносить статки —ще й як приносить. І як все повертається "на круги своя"!)

Імовірність заселення гніздівель підвищується при рості чисельності лелек, тобто зараз для цього непогані умови. Коли з року в рік птахам доводиться шукати нові місця для оселі, займатися можуть і не зовсім вдалі споруди, які багато років пустували. Побудова штучних гніздівель може підтримувати птахів, особливо при заселенні нових територій. Цікавий у цьому відношенні досвід російського природолюба К.М. Волкова. У с. Ільмено Новгородської області шляхом влаштування гніздівель на деревах йому вдалося створити за кілька років велике поселення чорногузів. У 1978 році нараховувалося вже 13 заселених гнізд, хоча до 1970 року лелек у селі не було зовсім.

Успіх "колонізації" нових земель взагалі значною мірою залежить від того, як птахів зустрічають люди. У с. Зарічному в Мордовії весною 1995 року з'явився білий лелека і почав будувати гніздо на телеграфному стовпі. Незабаром прилетів і

других птах. Але недобудоване гніздо було зруйноване місцевими жителями з остраху, що лелеки пошкодять посіви огірків(!). Це була перша спроба гніздування білого лелеки в Мордовії. На жаль, невдала. У середині 1970-х років пара лелек зробила спробу загніздитися в селищі Павлівська Слобода Московської області. Але після загибелі одного з птахів від рук хлопчаків інший залишив це місце. У наступні роки тут зустрічали лише поодиноких чорногузів, які гніздитися не намагалися.

Там же, де до лелек відносяться більш гостинно, і результат буває зовсім іншим. У с. Трудовому на Донеччині ці птахи також з'явилися вперше. Почали будувати гніздо, і перебрали з цією метою всі стовпи від початку до кінця села, але нічого в них не виходило. Дув сильний вітер, і гілки весь час падали. Тоді на допомогу прийшли люди. За ініціативою голови місцевого колгоспу, зварили залізне колесо і укріпили його при в'їзді в село. На ньому й поселилися лелеки.

ПЕРЕМІЩЕННЯ ЖИТЛОВИХ ГНІЗД

Необхідність переміщення гнізд виникає, коли вони знаходяться в непідхожих для цього місцях, там, де повинні проводитися будівельні роботи, якщо є загроза їх падіння і т.п. Перенос житлових гнізд — дуже клопітна справа, яка не має до того ж стопроцентної гарантії успіху. Тому, якщо є можливість відтягнути, скажімо, ремонт даху чи якось тимчасово укріпити гніздо, що знаходиться в аварійному стані, переміщення його краще всього зробити вже після вильоту пташенят. Перенос гнізд з пташенятами треба робити лише в разі крайньої необхідності.

Переміщення проводиться в кілька етапів:

- побудова недалеко від старого гнізда нового, його треба зробити за кілька днів, щоб лелеки звикли до нової будівлі;
- вилучення пташенят зі старого гнізда;
- зняття старого гнізда, це треба робити обов'язково й одразу ж;
- посадка пташенят у нове гніздо.

Оптимальний вік пташенят для переміщення гнізда — 2–3 тижні. Кладка та маленькі пташенята можуть бути залишені батьками. Якщо ж вони й повернуться, то не швидко, тому залишається небезпека загибелі яєць чи пуховиків від пере-

охолодження. Дорослі пташенята можуть вистрибнути з гнізда при турбуванні. Крім того, вони вже вільно ходять по гнізду, а оскільки нове житло їм ще не знайоме, є ризик падіння з нього. Заново збудоване гніздо повинно знаходитися якомога ближче до старого, але в окремих випадках удавалась пересадка навіть на відстань до 200 метрів. Переміщення виводка зі зрозумілих причин не можна проводити за негоди — сильний вітер, дощ, холод.

ЗАХИСТ ЛЕЛЕК НА ЛІНІЯХ ЕЛЕКТРОПЕРЕДАЧІ

Молодий лелека вперше залишив гніздо і піднявся на не зміцнілі ще крила. Довго летіти не зміг і присів відпочити через декілька десятків метрів. Але ось місце для відпочинку птах вибрав невдало: примостився на верхівці опори високовольтної лінії. Не встиг він знову розправити крила, як зачепив дроти. Струм у тисячі вольт пішов через тіло в землю. З обвугленими ногами упав він донизу…

Із збільшенням енергомережі електричні стовпи перетворилися у справжній "електричний стілець" для багатьох пернатих. Вчені підрахували, що в колишньому СРСР електролінії становили загрозу для 300 видів птахів. Гинуть на них навіть шпаки і голуби. Але найбільша небезпека, звичайно, для великих птахів — лелек і хижаків. Наприклад, для степового орла загибель на електролініях у степах Росії і Казахстану — одна з головних причин низької чисельності.

Власне кажучи, проблема "птахи і дроти" не нова. Ще в 1869 році з'явилася стаття "Телеграф як ворог перелітних птахів" німецького лісівника і орнітолога Г. Гебеля, який працював в Умані. Вже невдовзі після появи перших телеграфних ліній об їх дроти стали розбиватися перелітні птахи, що мігрують уночі. Проводів у темряві не побачиш, та пернаті й звикли, що нічого їм не заважає вільно літати. Але в ті роки і птахів було багато, і проводів мало, так що випадки загибелі не викликали ні в кого особливого турбування. Навпаки, стали підбирати під дротами мертвих птахів для наукових цілей. Так, до речі, була спростована плітка про те, що деркач і перепел "ходять до Африки пішки" — знаходили птахів, що розбилися в польоті.

Нестримний натиск технічного прогресу проявився не тільки на землі і воді, але й у повітрі. Електричні, телефонні, телеграфні лінії посмугували всю поверхню планети. У німецькій мові навіть термін з'явився — "Verdrahtung", який можна перекласти як "задротіння". Ось цей самий "фердратунг" і зіграв фатальну роль для білого лелеки. За підрахунками орнітологів, у Західній Європі на частку електроліній припадає близько 70% всіх випадків загибелі лелек. У Польщі, за даними З. Якубця, — майже 75%. В Україні ця цифра не набагато менша — 64%. З них 80% загинули на опорах електроліній і 20% — роз-

Навколишнє середовище вже геть посмуговане електричними дротами, і лелеками все важче з ними розминатися.

Фото В.П. Ільчука.

билися об дроти. Найбільшу небезпеку електролінії становлять для молодих погано літаючих птахів. Нерідко вже перший виліт стає для них останнім. Як показали дослідження, у ФРН 84% загиблих на електролініях лелек — молоді птахи, з них 44% — закінчили свої дні в околицях гнізда, де з'явилися на світ. Значну небезпеку становлять електролінії і під час міграцій. У Болгарії восени перелітні зграї лелек нараховують вже тисячі птахів. За свідченням Д. Нанкінова, коли вони перетинають район з густою електричною мережею або зупиняються там на ночівлю, можуть гинути одразу десятки птахів тільки з однієї такої зграї.

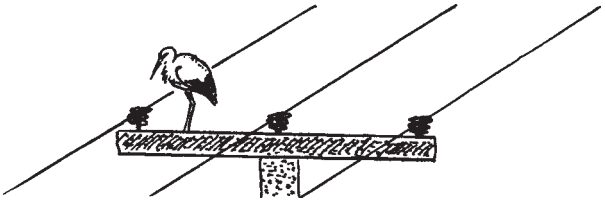

Траверси зі стоячими ізоляторами найбільш небезпечні для лелек.

Найбільше гине молодих лелек, які ще не стикалися з "електричним монстром". Причому з роками кількість загиблих чорногузів невпинно збільшується.

На магістральних електролініях у сотні тисяч вольт птахів гине мало. Відстань між проводами на опорах у них така, що навіть великі види не можуть їх зачепити. До того ж такі лінії при короткому замиканні відключаються. Підприємства енергомережі зазнають при цьому великих збитків і, природно, в першу чергу забезпечують такі лінії відлякуючими і захисними пристроями. Лінії напругою до 20 кіловольт не відключаються, тому й увагу на них енергетики звертають в останню чергу. А саме лінії в 10–30 кіловольт і становлять найбільшу небезпеку для птахів.

Лелеки використовують опори електроліній як місця відпочинку і ночівлі. Особливо часто вони сідають на них там, де нема великих дерев з голими верхівками. А в степовій місцевості — стовп так і взагалі практично єдине зручне сідало. Іноді в післягніздовий період доводиться бачити щось на зразок ше-

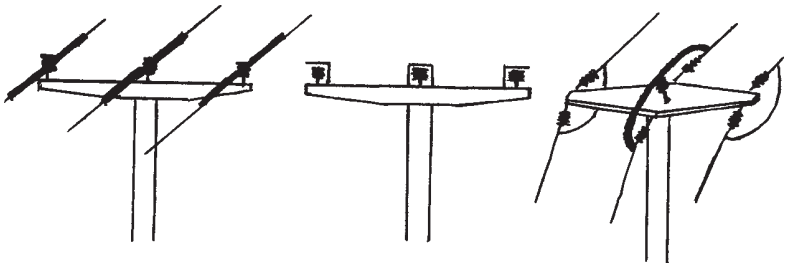

Захист лелек на оголовках електроопор полягає перш за все в ізоляції токопровідних частин, до яких можуть дістати птахи.

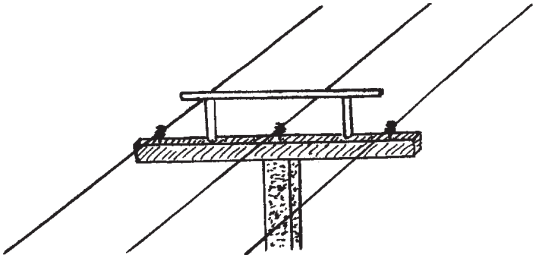

Сідало над дротами для птахів.

ренги почесної варти — протягом сотень метрів а то й кілометра — двох на кожному стовпі сидить по лелеці.

Найбільшу загрозу лелекам становлять траверси зі стоячими ізоляторами — птах сідає на траверсу і виявляється "віч-на-віч" з проводами. А присівши відпочити, чорногуз звичайно ж хоче почистити дзьоб. Для цього нібито всі умови — під самим носом ізолятор. Вже через мить птах з обвугленим дзьобом і лапами валяється на землі. На оголовках стовпів зі стоячими ізоляторами відмічено більше половини всіх випадків загибелі лелек на опорах електроліній. Звисаючі ізолятори набагато безпечніші для птахів.

Лелека — вид із мало маневреним ширяючим польотом, тому йому важко розминатися з проводами, особливо небезпечні вони для молодих птахів. Наслідок нальоту на дроти — як правило, серйозні травми: переломи крил, ніг, пошкодження внутрішніх органів і т.д. Частіше всього така пригода закінчується кінець кінцем смертю птаха.

Що треба робити? Як допомогти птахам? Ці питання часто задають природолюби. Тривожитися є від чого. Лінії електромережі — головна загроза нашим лелекам, і захист птахів від загибелі — одне з першочергових завдань по охороні їх.

Оголовки зі стоячими ізоляторами, особливо з трикутним розміщенням проводів, треба по можливості заміняти іншими, більш безпечними для птахів. Можна також заізолювати дроти на півметра — метр від ізолятора або встановити захисні кожухи з ізолюючого матеріалу навколо них. Здійснити це на великому протязі електроліній зараз, на жаль, не реально, але, принаймі, зробити безпечними опори, на яких постійно гинуть птахи, цілком можливо. У першу чергу треба звернути увагу на стовпи біля гнізд. Всілякі дротяні петлі, перемички над траверсами також слід заізолювати. Добрі результати дає також установка спеціальних заізольованих сідал вище ізоляторів.

А взагалі потрібна зміна самої "стратегії" роботи енергетиків. У США не дозволяється введення в експлуатацію нових електроліній, якщо вони не обладнані птахозахисними пристроями. У нас же такі засоби якщо й використовуються, то ефективність їх вкрай низька. У той же час і за кордоном, і в колишньому СРСР були розроблені досить ефективні конструкції. У США, наприклад, установка на 2% стовпів ефективних відлякуючих пристосувань зменшувала загибель орлів на 98%.

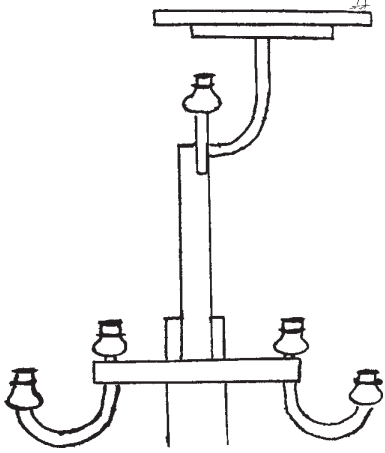

Захисний пристрій, який поєднує відволікаюче сідало і блокування ізоліторів з проводами.

І в СРСР, і в Україні енергетики йшли шляхом установки на траверсах перешкод — різноманітних пристроїв типу металічних штирів, пучків дроту і т.п. Вони заважають птахам вільно сідати на траверсу. Але, як показали дослідження орнітологів, у багатьох випадках це тільки погіршило ситуацію — загибель птахів зросла на 30–60%. Справа в тому, що вони все одно намагалися прилаштуватися в улюблених місцях, а обходячи перешкоди, неминуче зачіпали струмопровідні частини. Тому найбільш перспективним варіантом було визнано суміщення перешкоджаючих посадці пристроїв із відволікаючими сідалами. Установка відволікаючого сідала над верхнім ізолятором знижувала загибель хижих птахів вдвічі, навіть без прилаштування перешкод.

У московському ВНДІ охорони природи і заповідної справи було розроблено птахозахисний пристрій із відволікаючого сідала над верхнім ізолятором і "холостих" ізоляторів на кінцях траверс перед діючими. Діаметр "холостого" ізолятора більший за ширину траверси. Він блокує її кінець, не перешкоджаючи в той же час птахам сідати на внутрішні безпечні частини. Ця конструкція показала свою ефективність для захисту хижаків, але може допомогти й лелекам.

Ще більш ефективні, ніж прості перешкоди, відлякуючі пристрої. Але вони й дорожчі. У багатьох країнах використовують

кулі із шматочків дзеркал. Під променями сонця вони дають яскраві спалахи світла і лякають птахів. Наприклад, у Росії був розроблений пристрій для запобігання гніздування на опорах ЛЕП далекосхідного лелеки (він теж став "індустріалізуватися"). Це куля 40–50 сантиметрів у діаметрі з наклеєними на поверхню дзеркальними пластинками. До неї приклеюються також дві лопаті, які обертають під вітром підвішену на тросі кулю. Харківський інженер В.І. Якименко сконструював пристосування у вигляді ізолятора, в якій умонтовані металеві пружинки. Сідаючи на нього, птах отримує слабкий нешкідливий удар струму і летить геть. А розроблений у ВНДІприроді захисний пристрій, який поєднував відлякуючий ефект і безпечне сідало, дозволив добитися зниження загибелі хижих птахів у місцях, де він використовувався, на 90%.

Захист лелек від нальоту на дроти грунтується перш за все на тому, що їх роблять більш помітними для птахів. У місцях, де проводи становлять небезпеку для чорногузів, наприклад, коли електролінія проходить між гніздом і кормовими угіддями, на дротах можна укріпити яскраву спіральну стрічку, вимпели, що майорять на вітрі. Дуже ефективним виявилося підвішування на дротах вирізаних з картону чи пластмаси силуетів хижих птахів. Такі силуети та ще з яскравими червоними очима знижують смертність птахів на проводах на 60%. У країнах, де лелека став уже великою рідкістю, ідуть навіть на те, що біля гнізд замінюють повітряні електролінії підземними кабелями. Це звичайно найбільш радикальне вирішення проблеми, але для нас, на жаль, мало придатне — і через економічні причини, і завдяки високій чисельності лелек — доведеться взагалі перейти на кабель. Але в окремих випадках можна рекомендувати й такий засіб.

ДОПОМОГА ЛЕЛЕКАМ, ЩО ПОТРАПИЛИ В БІДУ

Якщо настає затяжна негода, лелекам стає важко вигодовувати потомство, особливо коли пташенят багато. Тоді звичайно частина їх викидається чи навіть поїдається батьками. Допомогти птахам можна підгодівлею. Пташенята з перших днів беруть їжу самі з дна гнізда, куди її відригують батьки, тому "гостинці" можна класти за допомо-

гою довгої жердини прямо до лелечої оселі. Іноді обладнують навіть спеціальну "годівницю" де-небудь на підвищеному місці, наприклад, на даху гаража чи сараю. Їжею для лелек можуть слугувати різні м'ясні відходи, дощові черви, свіжа чи морожена риба, комахи, жаби, дрібні гризуни і т.п. Не можна птахам давати нічого солоного. Датський рибалка Ф. Нільсен став підгодовувати рибними відходами лелече сімейство, що жило неподалік від його будинку. Він привчив птахів навіть до того, що вони прилітали на свист. Це був сигнал, що "обід уже на столі".

Чи будуть ці прекрасні птахи жити поруч із нами, багато в чому залежить від нашого ставлення до них.

Фото А.А. Матуса.

Що може дати підгодівля лелек у період вигодовування пташенят, добре показує такий приклад. Німецький орнітолог-аматор Р. Ціц для чорногузів, які жили у нього в садку, влаштував спеціальний майданчик на траві поблизу гнізда, куди регулярно викладав свіжу рибу. У 1996 році на території федеральної землі Шлезвіг-Гольштейн успішно вивели пташенят 183 пари лелек, з них лише дві змогли виростити 5 малят. Одна з них — у садку Р. Ціца.

Підгодівля може мати велике значення і весною, коли після прильоту чорногузів раптово повертаються холоди. На замерзлих водоймах і засніжених луках щось їстівне знайти важко. Весна 1987 року була суворою і важкою для птахів. "*Коли випав сніг і вдарили морози*, — писав І.К. Яцюк з села Кривчунка Черкаської області, — *лелеки на добу залишили гніздо і*

відлетіли. Але скоро повернулися змучені і голодні. Ми винесли їм на город варену порізану картоплю і шматочки м'яса. Спочатку боялися їсти, потім освоїлися".

Немало неприємностей завдають птахам раптові повернення холодів, просто пізня весна не так страшна — тоді вони й прилітають пізніше.

Іноді буває, що у період гніздування один із птахів пари гине. Якщо це трапилося під час насиджування кладки, вона приречена. Насиджуючому лелеці треба відлучатися для годівлі, а яйця в цей час захолонуть. Тому, якщо є така можливість, кладку краще всього забрати і покласти під висиджуючу яйця курку чи качку. У лелеки, що залишився, ще є шанс утворити нову пару. Коли ж він буде продовжувати безплідне насиджування, починати "нове життя" буде вже пізно. У випадку, коли нова пара утворюється на тому ж гнізді, яйця все одно будуть скоріше всього викинуті новим "господарем". Після вилуплення пташенят їх поміщають під червону лампу, яка дає температуру близько 30 градусів або, при її відсутності, залишають під квочкою. У перші тижні годують лелек кожні 2–3 години. Про їжу вище вже говорилося, але пташенятам потрібні тільки свіжі харчі. Спробувати повернути таких лелечат у природу можна, підсадивши їх у гніздо з малою кількістю пташенят такого ж віку. Якщо один з батьків загинув під час вигодовування малят, подальша їх доля залежить від віку. Маленьких пташенят, молодших 3 тижнів, дорослі птахи повинні часто обігрівати, тому їх також краще забрати і, нагодувавши, пересадити в інше гніздо. Дорослішим лелечат може вигодувати і один птах, але бажано організувати підгодівлю.

Бувають випадки зимівлі лелек у людей. Звичайно це птахи, що з якихось причин не відлетіли на південь — поранені, хворі, ослаблені. Часто залишаються зимувати і врятовані людьми чорногузи, навіть якщо можуть літати.

Звичайно, далеко не завжди все закінчується благополучно, особливо якщо лелека серйозно поранений чи хворий. Та навіть коли він і вижив, далеко не кожному по силах тримати великого птаха вдома. В Україні чимало зоопарків. Крім Києва, є вони в Харкові, Одесі, Миколаєві, Ялті тощо. Можна передавати птахів у зоопарки, але дати притулок всім знедоленим лелекам вони, звичайно ж, не зможуть. Крім того, не слід забувати, що це не пансіонати для "братів наших менших". Робота вітчизняних зоопарків спрямована перш за все на демонстрацію тварин від-

відувачам, тому поранені, хворі птахи, які не мають експозиційної цінності, не завжди будуть охоче прийматися.

Варто подумати про створення своєрідного центру, який би займався наданням допомоги пораненим і хворим лелекам, та й іншим тваринам. За зразок можна взяти хоча б знаменитий "Лелечий двір" Хрістофа Каца у Східній Німеччині. У нас така "пташина лікувальня" могла б утримуватися на кошти спонсорів, природоохоронних організацій, добровільних пожертв. Вона може бути створена на базі одного з зоопарків, еколого-натуралістичних центрів чи навіть самостійно. На перших порах обслуговувати такий центр могли б один орнітолог і один ветеринар при допомозі громадськості.

Якщо ви знайдете хворого чи пораненого лелеку, краще одразу ж звернутися до ветеринара. Він зможе подати кваліфіковану допомогу. Але коли такої змоги нема, можливо, наведені нижче рекомендації, які базуються на досвіді роботи німецьких орнітологів, допоможуть врятувати птаха.

Якщо лелека знаходиться в шоці, йому вводять норадреналін, глюкозу, кардіазол. Його треба влаштувати в спокійне затемнене приміщення. Від спроб нагодувати твердою чи рідкою їжею слід утриматися, оскільки є загроза задушення. Відкриті рани промивають перекисом водню чи розчином марганцівки, потім уводять антибіотики всередину або присипають рану порошком стрептоциду. Краї її обробляють йодом чи зеленкою. Якщо птах паралізований, наприклад, при враженні струмом, не спішіть його усипляти. Треба протримати його під спостереженням 1–2 тижні. У багатьох випадках за цей час приходить одужання. Лікують таких лелек вітаміном B_6.

Частіше всього природолюбам доводиться мати справу з переломами. Відкриті переломи крила з випинаючими кістками, розривами м'язів, нервів закінчуються ампутацією. Якщо шкіра мало чи зовсім не пошкоджена, накладають шину або міцно прибинтовують крило до тіла. Причому чим краще забезпечена нерухомість крила, тим більше шансів, що кістки зростуться правильно і функції його відновляться. Відкриті переломи ніг також кепсько заживають. Через погане забезпечення кров'ю кінцівка може поступово відмерти. Для кращого зростання кісток важливо давати лелеці препарати кальцію.

Охорона білого лелеки в зарубіжних країнах

В 1949 році від удару струму на електролінії загинув останній білий лелека, який гніздився в Швейцарії. Країна залишилася без прекрасних чорно-білих птахів. Так і рахувався б лелека у чорному списку незворотних утрат, але швейцарці з цим не змирилися. Учитель гімназії й орнітолог-аматор Макс Бльош з групою ентузіастів вирішили повернути птахам їх утрачену батьківщину.

Селище Альтреу в кантоні Солотурн, що стоїть на берегах річки Ааре, невдовзі стало знаменитим на весь світ. Звідси повернулися лелеки в Швейцарію. У 1948 році в Альтреу була заснована "лелеча станція", де почалися роботи по розведенню цих птахів у неволі. Курирувала їх швейцарська орнітологічна станція Земпах. Спочатку в Альтреу жило всього 20 молодих лелек, частину їх завезли з тоді ще багатого чорногузами Ельзасу (Франція), інших купили у торгівців тваринами з різних країн. Лелек помістили в спеціальні загони. Надалі їх планувалося розводити й випускати в околицях станції, де вже були збудовані штучні гніздівлі. Однак перша спроба закінчилася невдачею: птахів було занадто мало, і можливості утворення пар були обмежені, до того ж довелося б чекати майже 10 років, коли друге покоління їх загніздиться в природі.

До того часу вже і в сусідньому Ельзасі справи білого лелеки були погані — чисельність стрімко падала. Погляди орнітологів звернулися до Алжиру — там цей птах був ще багаточисельним. Після того, як було доведено, що алжирські пташенята, вирощені і випущені в Швейцарії, повернуться з зимівлі в Європу, М. Бльош у 1959–1961 роках привіз з Африки 260 пташенят. 220 з них випустили в першу осінь. Вони продемонстрували цілком нормальну перелітну поведінку. Як показали повернення кілець, летіли і зимували птахи на звичайних шляхах прольоту і місцях зимівлі. Але жоден з них у Швейцарію не повернувся. За отриманими кільцями визначили, що більша частина лелек була вбита на шляхах перельоту, багато птахів загинуло на електролініях і під колесами автомобілів.

У загонах Альтреу залишилося близько 50 лелек. Їх вирішили тримати в неволі до досягнення статевої зрілості. Птахи, що підростали, обирали собі пару із зграї так званих "наземних лелек". Пташенятам незадовго перед вильотом із гнізда підрізали махові пера і вони не могли полетіти геть. Оскільки у лелек складне линяння, яке продовжується два роки, на третій рік пера вже не підрізали, а зв'язували крила шкіряним ремінцем. І ось на четверту весну утворені пари випускали. Робили це в третій декаді березня, коли в природі лелеки у Швейцарії вже приступають до розмноження. Завдяки цьому птахи не розліталися далеко, а селилися на штучних гніздівлях в околицях Альтреу.

У 1960 році загніздилася перша пара. На наступний рік було вже 13 гнізд. З 1965 року почалося створення периферійних станцій. Всього їх з'явилося 22. М. Бльош виходив з того, що відновлення популяції лелеки буде успішним лише тоді, коли проходитиме в багатьох пунктах. На цих станціях утримували "наземних лелек" до досягнення статевої зрілості. Більшість випущених пар гніздилась на штучних гніздівлях в околицях станцій. По всій Швейцарії любителі природи споруджували гніздівлі, закладали невеликі ставки і болітця, щоб птахам було де здобувати їжу.

Лелек випускали з розплідників під ретельне спостереження орнітологів. Кожне гніздо знаходилося під суворою охороною, ентузіасти підгодовували птахів, що загніздилися. В Альтреу стали проводити досліди по затримці лелек на зимівлю. Зиму вони в Середній Європі переносять цілком нормально,

було б удосталь їжі, а ось під час перельоту багато чорногузів гине. У 1974 році молоді птахи і їх батьки залишилися зимувати на станції.

Цей небувалий експеримент потребував великої праці, терпіння і часу. Десятки років Макс Бльош і його друзі займалися поверненням лелек. В результаті у 1979 році в Швейцарії вже було 59 гнізд. IV Міжнародний облік білого лелеки у 1984 році показав подальше скорочення його чисельності у всіх країнах Західної Європи. І лише в Швейцарії кількість лелек збільшилася — було виявлено 109 гнізд. Це вже була перемога! Причому орнітологи підрахували, що частка кладок з 6–7 яєць у Швейцарії більша, ніж звичайно. Це говорить про гарну забезпеченість птахів їжею і сприятливих умовах у цілому. М. Бльош не був професійним науковцем, але за багаторічну роботу по врятування лелек у 1984 році йому було присуджено ступінь почесного доктора Бернського університету.

Лише на початку 1990-х років у зв'язку зі швидким ростом чисельності білого лелеки в Європі у Швейцарії було прийняте рішення припинити роботи по розведенню лелек.

Після перших успіхів з розведенням білого лелеки в Швейцарії подібні роботи почали проводитися також у Нідерландах, Франції, Південній Швеції, Бельгії, Італії, хоч і не скрізь вони були успішними. В Ельзасі роботи Бльоша повторив Альфред Шірер. Створювалися справжні "лелечі ферми", де птахів вирощували і випускали в природу. Наприклад, у ФРН було створено 12 розплідників для лелек, на утримання яких ішли мільйони марок.

У французькій провінції Ельзас у 1976 році залишилося всього 10 гнізд. Орнітологи вирішили для врятування білого лелеки створити осілу популяцію. Підрізаючи крила, примушували птахів залишатися на зиму в місцях гніздування. Взимку їх підгодовували, в основному рибою. Досліди виявилися успішними. У 1984 році в Ельзасі було вже 19 гнізд. Подібна робота проводилася і в Південній Швеції. Відновити популяцію можна шляхом вирощування і випуску птахів, але щоб вони не гинули під час перельотів і на зимівлі, вирішили їх "не відпускати з дому". У Швеції був розроблений проект "Лелека" — контроль за 32 птахами, включаючи і період зими. Холодну пору року, до речі, навіть у Швеції чорногузи переносять непогано.

Стали розводити лелек і в Італії. Завезли цих птахів зі швейцарської станції Земпах. В Італії лелеки вважаються національним надбанням, тому браконьєрів чекає як мінімум звинувачення у крадіжці державного майна. У 1988 році газети повідомили, що італійська Ліга захисту птахів призначила винагороду в 2 мільйони лір за допомогу у виявленні людини, що поранила лелеку біля села Черваска в провінції Кунео. Птах був поранений пострілом з рушниці, коли пролітав над околицями села в пошуках їжі.

Роботу станцій по розведенню лелек можна розглянути на прикладі станції Шварцах у Баден-Вюртемберзі (ФРН). Вона була створена у 1981 році на території місцевого лісгоспу. Фінансували її діяльність різні природоохоронні фонди, виділялися і державні кошти. На території станції знаходився будинок, 5 закритих вольєрів, 4 загони з огорожею і штучними гніздівлями. Поряд велике пасовище для худоби — добрі місця для годівлі. У вольєрах тримали утворені пари перед випуском у природу. У двох загонах жили 1–2-річні птахи, у третьому — утворювалися пари з більш дорослих особин. У загонах були штучні гніздівлі для "наземних" лелек і гніздівлі на стовпах. Щоб у загонах не відростала дуже трава, туди час від часу запускали гусей. Вони "скошували" її, не турбуючи при цьому птахів. У будинку розміщувалися кімнати для обслуговуючого персоналу, бюро, велика холодильна камера і харчоблок, приміщення з червоними лампами для обігріву пташенят. У мансарді — кімнати для гостей і зал засідань. Через 5 років у Шварцаху було вже 100 лелек. Завозили їх із Болгарії, Польщі, Швейцарії.

У 1986 році створено 9 маленьких так званих "станцій здичавіння". Туди вивозили з "материнської" станції готових до розмноження птахів. У місцях, де зустрічалися "дикі" лелеки, їх створювали на короткий період: пташенята вилітають, а на наступний рік вольєри демонтуються. Там, де лелеки в природі вже зникли, молодих птахів забирали на зиму в Шварцах. Вони не зможуть наприкінці літа приєднатися до диких родичів, і випускати їх — великий ризик.

Втім, треба сказати, що не всі науковці захоплено сприйняли розгортання робіт по розведенню лелек у неволі. Скептики висловлювали сумніви у природоохоронній ефективності цієї діяльності і вказували на певну небезпеку для природних попу-

Трохи гумору. Напис на листівці: "Присягаюся тобі, я не одружений, це кільце з орнітологічної станції".

ляцій — зміни в генетиці й поведінці птахів, залежність їх від людей і т.д. До того ж виявилося, що вирощені в неволі і випущені в природу лелеки можуть перешкоджати гніздуванню "диких" птахів, тобто не стільки підтримують природну популяцію, скільки ускладнюють її відновлення.

Випущені в природу лелеки загинуть і штучні гніздівлі залишаться пустувати, якщо птахи не матимуть вдосталь їжі. Здавалося б, що простіше, ніж прогодуватися лелеці: ходи собі по травичці і збирай жаб та комах. Але в промислово високорозвинутих країнах з дуже зміненим ландшафтом проблема харчування — одна з головних для лелек. Майже зникли болітця, дрібні озера. Чисельність земноводних дуже скоротилась. Тут також приходять на допомогу люди. Так, у Гессені (ФРН) місцеві спеціалісти порахували, що для врятування білого лелеки треба підняти рівень грунтових вод, зволожити прибережні луки, заборонити дренування грунту, обмежити застосування отрутохімікатів на полях і хімічну боротьбу з гризунами, закласти мілководні водойми для проживання жаб.

З метою покращення становища з їжею для білого лелеки створюються різноманітні мілководні водойми. У колишній НДР у 1988–1990 роках проводилася масова акція "Допоможіть лелеці!". У тих місцях, де ще збереглися лелечі гнізда, проводилося розширення існуючих і створення нових ставків, озерець, калюж.

Учених давно тривожить велика смертність лелек у африканських країнах. Багато гине їх від мисливців, особливо в Західній Африці. Так, в одному з сіл в дельті Нігеру в Малі за зиму було вбито близько 100 білих лелек. На східному пролітному шляху багато лелек відстрілюється в Сирії, Лівані. Суданські селяни і пастухи щорічно відловлюють близько 3 тисяч відпочиваючих птахів. Але ще більше лелек гине з інших причин. Справжні спустошення у зграях пролітних і зимуючих птахів викликають тривалі посухи. Біля пересохлих мілководних водойм знаходять десятки і сотні помираючих з голоду і спраги лелек. До посух додалась і діяльність людини. Багато звичних місць відпочинку та годівлі осушені або затоплені. Вносять свою частку і застосування отрутохімікатів та боротьба з "шкідливими птахами". У Судані, наприклад, під час одного з заходів по знищенню пернатих "шкідників" загинуло понад 200 лелек. В Ізраїлі багато лелек гине, з'ївши отруєних мишей.

Безглуздо вдаватися до дорогих заходів по охороні лелек у місцях гніздування, якщо вони все одно будуть гинути на місцях зимівлі. Тому європейські орнітологи зайнялися організацією охорони чорногузів в африканських країнах. Французька секція Міжнародної ради по охороні птахів (СИПО, нині — Bird-Life International) розгорнула у Західній Африці, де зимують лелеки з західної частини Європи, широку пропагандистську і роз'яснювальну кампанію. Були проведені переговори з урядом Малі. Вдалося домовитися з міністерством освіти про розповсюдження по школах плакатів, буклетів, виданих на трьох поширених у цій країні мовах. Велась активна пропаганда в пресі і по радіо. Протягом цілого року по країні їздила мобільна група з власним транспортом, проектором, електрогенератором і демонстраційними матеріалами.

Повсюди створені товариства, робочі групи, які займаються охороною білого лелеки. У Франції ще в 1956 році з'явилося "Товариство ельзаських друзів лелек". Члени його збудували 25 штучних гніздівель, купили кілька лук, заклали на них дві великі і три малі водойми. До них школярі з усієї округи приносили жаб'ячу ікру і пуголовків. У ресторанах Ельзасу з'явилися плакати з написом: "Не замовляйте паштет із жаб'ячих лапок, залиште їх нашим дітям! Лелеки".

У вересні 1979 року в НДР була організована робоча група по білому лелеці з 20 орнітологів-аматорів. Пізніше вона зрос-

ла до 200 чоловік. Група підтримувала контакти з 14 країнами, з провідними спеціалістами по білому лелеці. Очолював її Курт Кречман, один із піонерів громадського природоохоронного руху у Східній Німеччині. Робоча група займалась пропагандою охорони білого лелеки у пресі, по радіо і телебаченню, видавала свій бюлетень, плакати, буклети. Члени її регулярно виступали з лекціями перед населенням. По містах і селах кочувала пересувна виставка по охороні білого лелеки. Щорічно проводився контроль за гніздами, влаштовувалося щорічно 150–250 штучних гніздівель. Після об'єднання Німеччини на базі цієї робочої групи виникли групи по охороні білого лелеки у новостворених федеральних землях. На місцях проводилася різноманітна і активна діяльність, досвід якої цікаво буде знати і нам.

У місті Альтгауль у недіючій старій печі для випалювання цегли було організовано унікальний "Музей лелеки". В експозиції його розповідається про життя лелек, про їх охорону в різних країнах. Поряд на вулиці виставка різноманітних конструкцій штучних гніздівель. Увінчує здоровенну конусоподібну будівлю житлове гніздо білого лелеки. Музей знаходиться поряд із пожвавленою автомагістраллю, він користується популярністю як у місцевих жителів, так і у туристів. Часто водять сюди на екскурсію своїх вихованців навколишні школи.

За ініціативою К. Кречмана у багатьох місцях Східної Німеччини стало традицією проводити "Свято лелеки" — щось на зразок нашого "Дня птахів". Про дату проведення свята повідомляється зарані, на нього запрошуються гості, представники преси. У театралізовану виставу входять вірші, пісні, казки про лелек, лекції спеціалістів по їх охороні, демонстрація виставок, слайдів, фільмів. У деяких селах відмічали ювілеї старих лелечих гнізд.

Орнітолог Ервін Хемке організував у 1980 році "Клуб юних друзів лелеки" на одній із станцій юних дослідників природи і техніків. Входили до нього учні 7–9 класів кількох шкіл. Члени клубу займалися спостереженнями за життям лелек, подавали їм допомогу. Найголовніший результат роботи такого клубу — виховання майбутніх захисників природи на конкретній природоохоронній діяльності.

У невеликому містечку Лобург (нинішня федеральна земля Саксонія-Ангальт) у 1979 році після двох років підготовчих будівельних робіт було відкрито так званий "Лелечий двір",

який нині відомий далеко за межами Німеччини. Керує його роботою орнітолог Хрістоф Кац. В основу була покладена проста і благородна ідея — збирати по околицях хворих і поранених лелек, виходжувати їх і по можливості випускати назад у природу. Уже до кінця першого року роботи тут утримувалось 130 тварин з усієї території НДР. Фінансувався "Лелечий двір" на приватні пожертви, комунальні кошти і внески підприємств. Вся робота повністю лягла на плечі сім'ї доктора Каца і його добровільних помічників. Перші роки велась вона на громадських засадах, лише з 1988 року "Лелечий двір" став державним закладом. На щастя після об'єднання Німеччини його не постигла доля багатьох установ і організацій НДР. "Лелечий двір" перейшов у відання природоохоронного міністерства землі Саксонія-Ангальт. Зараз він має добрі приміщення для роботи і прийому гостей та обладнання. Але й понині значна частина роботи ведеться на громадських засадах, лише двоє працівників отримують зарплату. Є багато помічників серед жителів Лобурга і його околиць, школярів, студентів. Деякі з них навіть проходять тут практику. У жовтні 2004 року "Лелечий двір" святкував своє 25-річчя. До нього була приурочена міжнародна конференція по вивченню та охороні лелек.

На площі в півтора гектари у "Лелечому дворі" знаходиться кілька вольєрів, спеціально влаштовані кормові угіддя для лелек. Лише за 15 років тут побувало 459 білих лелек, 349 з них (76%) вдалося врятувати, 277 птахів (60%) були знову випущені в природу. Скалічені лелеки, які вже не могли жити самостійно, передавались на утримання в різні місця, або залишалися на довічному "пансіоні" в Лобурзі. Окрім них, "Лелечий двір" прийняв 84 хижих птахів і сов та кількох чорних лелек. З хижаків 60 птахів (71%) також були випущені в природу. Підсумки роботи, як бачимо, вражаючі. "Лелечий двір" проводить також велику пропагандистську діяльність і наукові дослідження. Тільки в 1994 році тут побувало близько 7000 відвідувачів.

У 1992 році на півночі Німеччини, неподалік від кордону з Данією, у "лелечому селі" Бергенхузені Німецьким природоохоронним союзом (NABU) був заснований Інститут луків і вологих угідь (NABU Institut für Wiesen und Feuchtgebiete). У 2000 році він був переіменований в Інститут охорони птахів. Одним з головних завдань його діяльності є вивчення і охорона

білого лелеки. Саме цей інститут був координатором V і VI Міжнародного обліку чорногузів.

У Ліхтенштейні створено фонд "Ciconia", який фінансує проекти по охороні та вивченню лелек у різних країнах. За підтримкою фонду проводився облік чорногузів в Україні у 2005 році, на кошти цього проекту надрукована і книжка, яку ви читаєте.

У Польщі вже понад 10 років проводиться організована діяльність по охороні білого лелеки, яка координується Польським товариством друзів природи "pro Natura". Участь у роботі беруть багато природоохоронних громадських організацій, наприклад, "Природниче товариство "Bocian". В межах усієї країни вже відремонтовано понад 10 тисяч лелечих гнізд. Особлива увага приділяється гніздам на стовпах електроліній. За участю електриків їх переносять на спеціальні металеві платформи, які здіймаються над дротами. Це зменшує економічні витрати енергетичних служб і смертність серед лелек. На цьому грунті вдалося знайти порозуміння між природоохоронцями і енергетиками, вони вже й самостійно займаються переміщенням гнізд. Серйозна увага приділяється також охороні місць живлення лелек. Підтримується використання традиційних сільськогосподарських технологій, які сприяють багатству кормових угідь. Найбільш цінні для птахів земельні ділянки просто викуповуються у господарів. Вже проведене відновлення понад 70 гектарів переосушених лук. Заходи по охороні білого лелеки в Польщі мають підтримку на всіх адміністративних рівнях — від місцевих рад до Міністерства охорони природи. Фінансуються вони як державою, так і різними екологічними фондами.

Чарівний птах

Хто не чув, що лелеки приносять дітей? Це повір'я знають навіть у тих країнах, де самого птаха одвіку не бачили. Художники придумують на цю тему безліч малюнків, поети складають вірші. Зображення лелеки, що несе дитину в пелюшках, мандрують по весільних та вітальних листівках. У швейцарських селах у день, коли в домі з'являється новонароджений, над будинком вивішують прапор із вишитим зображенням лелеки з малям. Але, виявляється, це лише незначна частина прямо-таки чародійницьких властивостей цього птаха.

Білий лелека став священним птахом у багатьох народів. Про це говорять хоча б численні легенди, казки, повір'я, поговірки, що дійшли до нас із тих часів. Давньогрецький історик Плутарх повідомляв, що в Тесалії того, хто вбив чорногуза, карали смертю. У греків лелека вважався птахом богині Гери, у римлян — Юнони.

З часів Арістофана і Софокла чорногуз був уособленням турботи про батьків. Вважалося, що коли старі птахи ставали слабими і втрачали оперення, молоді бузьки вискубували в себе з тулуба пух і "одягали" батьків. Це повір'я було так добре відоме серед античних народів, що навіть данина вдячності носила назву "антипеларгосіс". Походить вона від грецької назви

білого лелеки — “пеларгос”, що значить “чорно-білий”. Між іншим, греки не плутали цього птаха з чорним лелекою. Для нього була інша назва — “меланопеларгос”. Це повір’я в тій чи іншій формі існує й досі у багатьох європейських народів, хоча ще Аристотель називав подібні історії “теревенями”.

Зображення лелек можна побачити на багатьох античних витворах мистецтва, а в Македонії їх чеканили навіть на монетах. Аптекарі включали лелеку у свій герб, як символ благодіяння. У зороастрійців цей птах позначав один із років календарного циклу.

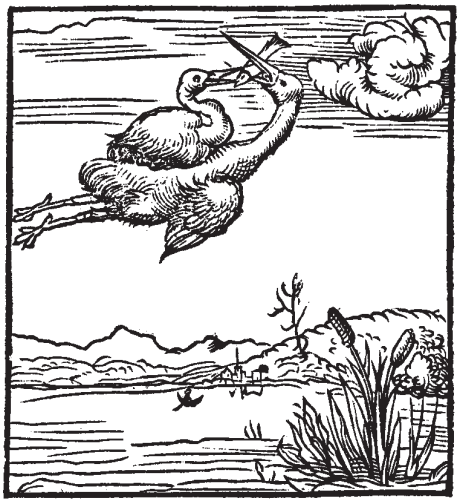

Лелека як символ благочестя. На середньовічній гравюрі зображений птах, що несе на собі та ще й годує старого і знесиленого родича (той уже втратив частину оперення і має голу шию).

Священним птахом був білий лелека у вірмен. Він уважався захисником полів, два лелеки уособлювали сонце. У міфах цей птах (по-вірменськи — арагіл) фігурує як вісник одного з головних вірменських язичницьких богів Ара Гехецика. Це був умираючий і воскресаючий бог, подібний до фінікійського Таммуза, єгипетського Осіріса, грецького Адоніса. Він символізував річний цикл — відмирання й оживання природи. Очевидно, вісником цього бога став саме лелека, тому що він прилітає рано навесні й “приносить” із собою тепло. Вірмени також вірили, що чорногузи є людьми з далеких країв, які лише на деякий час одягаються в пір’я. Цікаво, що викидання пташенят із гнізда пояснювалося тим, що перед відльотом лелеки приносять одного з своїх дітей у жертву Богу. У стародавні часи це був досить поширений звичай у багатьох народів, згадайте хоча б відомий біблійний сюжет про жертвоприношення Авраама.

У стародавніх германців білий лелека також був посланцем богів. Він уважався вісником богині Хольди, котра приносила весною відродження природи. Її появі передували посланці — лелека й ластівка.

Дуже поважали цих птахів мусульмани. Азербайджанська назва білого лелеки — "хаджі-лелейк", одна з арабських — "хаджі-лаклак". До їх складу входить слово "хадж" — паломництво в Мекку. Тобто виходить "лелека-паломник". У даному разі на руку птахам зіграло те, що через Близький Схід чорногузи летять у напрямку священного міста мусульман, хоч і не долітають до нього, повертаючи в Єгипет. За арабським повір'ям, у лелек перетворюються душі мусульман, котрі за своє життя так ні разу й не здійснили передбаченого Кораном паломництва до гробу пророка Магомета. Вони змушені це робити вже після смерті як птахи. Тому кожний, хто умертвив лелеку, є вбивцею. Марокканці вірили, що лелеки — це жителі далекого острова, які на певний час прилітають до них у подобі птахів, а потім знову повертаються і стають людьми. У Фезі був навіть шпиталь для хворих і поранених лелек. Померлих птахів ховали ніби людей. Можливо, відіграло певну роль і те, що рухи токуючого птаха нагадують пози людини, яка молиться.

Можна пройти з краю в край мало не всю територію, де гніздиться білий лелека — скрізь живуть уявлення про те, що він наділений якимись чарівними силами природи. У середньовічній медицині його шлунку навіть приписувалась дія проти всіх отрут. У різних країнах цілющими вважалися також яйця й жир. Хоча бувало й інше. Одного разу римський Папа серед тварин, заборонених до вживання в їжу як "нечистих", назвав і лелеку. Для нас це звучить дивно, але гурмани Стародавнього Риму споживали лелече м'ясо. Горацій назвав це трагічною прикметою часу.

У німців, слов'ян, балтів ще з давніх часів білий лелека вважався птахом долі, провісником щастя і добробуту. Селяни вірили, що в дім, на якому з'явилося його гніздо, прийде щастя і злагода, в сім'ї припиняться сварки, діти ростимуть здоровими і не хворітимуть, у господаря садиби буде гарний урожай на полі, в околицях гнізда добре родитимуть фрукти. Село, в якому поселилося багато лелек, могло розраховувати на багатий урожай і не боятися посухи. Вважалося, що чорногузи добре розуміються в людях: селяться лише у добрих і працьовитих.

Більше того, вони можуть навіть "перевиховувати" людей, впливати на їх подальшу долю. Так, поселившись на будинку, в якому чинилися чвари, або хтось тяжко хворів, птахи приносили злагоду і зцілення. Дім, який уникали лелеки, вважався проклятим. Того ж, хто зруйнує гніздо чи підніме руку на самого птаха, переслідуватимуть злидні і невдачі. За розорену оселю лелеки можуть і самі помститися: підпалять стріху або принесуть змію у двір. Є повір'я, що за кожного вбитого лелеку доля забере в кривдника дитину. Тому ж, хто врятував або оберіг чорногуза, віддячиться сторицею — його будуть супроводжувати щастя й удача. Якщо лелеки раптово залишають обійстя і не повертаються до гнізда, прийде якась біда — пожежа чи смерть господаря. Поляки вірили, що після вбивства лелеки почнуться тривалі зливи. Щоб їх припинити, треба похоронити птаха як людину у гробу на кладовищі.

На Поліссі прохали у птаха врожаю, примовляючи: "Бузьку, бузьку, на тобі галіопу, а ти мені дай жита копу, на тобі борону, а ти мені дай жита сторону, на тобі серпа, дай мені жита снопа". Галіопа — це обрядове печиво у формі птаха, яке випікалося, щоб "пригостити" лелеку. Просили в нього також і вітру за спеки під час жнив: "Іванько, Іванько, зашли нам трохи вітру, бо не здюжимо жати".

Діти, які хотіли мати сестричку, за порадою старших вибігали за ворота і гукали: "Буську, буську, принеси Маруську!". Дорослі також радили дітям поставити на вікно тарілку з сиром, щоб бузько приніс дитину. З подібними проханнями зверталися у багатьох країнах. Німецькі діти закликали: "Лелеко мій хороший, принеси мені братика, лелеко мій найкращий, принеси мені сестричку".

Особливу увагу наші предки приділяли появі перших перелітних птахів. Вони не просто несли на крилах весну, а прилітали з вирію — від богів, тому й самі мали чарівні властивості. Були широко розповсюджені різноманітні гадання "на першого птаха". Дожили вони до наших днів, хоча вже й у чисто символічній формі. Займався таким гаданням мабуть кожен, рахуючи, скільки зозуля "накує років".

У Німеччині про приліт лелек сповіщали герольди або міська варта, дзвонили у дзвони, влаштовували святкування. У день прильоту лелек школярів навіть звільняли від занять або замість уроків читали їм казки. Діти влаштовували на вулицях веселі

походи й отримували подарунки. У Бадені той, хто першим сповіщав намісника про приліт чорногузів, отримував від нього в нагороду коровай хліба. За свідченням Філострата, у Стародавній Греції першого лелеку вітали, опускаючись на коліна.

Вважалося, що коли молода дівчина рано навесні перший раз зустріне пару лелек, то цього року вийде заміж, якщо ж самотнього — ще буде дівувати. Спеціалісти по віщих снах запевняли також: дівчині часто сняться лелеки — треба чекати старостів до хати, заміжній жінці — вона стане вагітною. Коли чорногуз сідав на дах під час весілля, очікували швидкого поповнення в родині. Якщо в перший день, коли в домі з'явиться маля, над ним покружляє білий лелека — чекає новонародженого щаслива доля. Коли весною вперше зустрівся лелека в польоті — рік буде щасливим, стоячий — у цьому році не повезе. Серби вважають, що той, хто вперше побачить стоячого лелеку, буде здоровим, а коли сидячого — не мине хвороб. Німці вірили, що той, хто побачив першого лелеку в польоті, буде цього року багато мандрувати. Той, у кого при зустрічі першого лелеки були в кишені гроші, матиме їх весь рік. У Познані радили при цьому подзвеніти грошима, щоб вони й далі не переводились. У Померанії вважалося, що коли першого чорногуза побачиш за пошуком їжі чи побудовою гнізда, то й сам будеш весь рік старанним, коли ж сплячого чи відлітаючого — ледачим. А у Відні є навіть повір'я, що у того, хто зуміє навесні належним чином привітати лелеку, весь рік не болітимуть зуби.

Схожі повір'я існують у багатьох народів Європи. Нерідко вони переходили з країни в країну, переміщувалися разом із лелеками, що розселялися на схід і північ. Через те буває нелегко знайти їх першоджерело, простежити розвиток образів. Наприклад, ще в XIX столітті повір'я про те, що білий лелека приносить дітей, у Швейцарії не було відоме. Воно прийшло в цю країну з Німеччини. На думку М. Паньківа, на Покутті в Івано-Франківській області ці уявлення також були принесені з інших місцевостей. Самі ж покутяни лелеку з народженням дитини пов'язували рідко.

Цікаво, що білий лелека є провісником настання землеробського сезону не тільки в тих краях, де він гніздиться. Для одного з народів Кенії поява лелечих зграй, які летять на південь, означає, що настав час обробляти поля. Коли ж вони прямують на північ — треба збирати врожай.

Вітальні листівки з малюнками про лелеку й дітей відображують міфологічні уявлення про цього птаха.

З давніх вірувань про весняне відродження природи бере початок і загальновідоме повір'я, що білий лелека приносить дітей. Просто трактування його раніше було ширшим. Давні германці вважали, що лелека, як посланець богів, приносить з неба нове життя на поля після довгої зимової ночі. Аналогічні уявлення були й у слов'ян — птахи приносять з вирію весну, а разом з нею у подобі птахів прилітають душі новонароджених і предків, останні — для захисту врожаю. Згадаймо також давні уявлення про те, що небо запліднює землю. Так, на Русі вважалося, що Перун під час першої грози пробуджує землю до життя і запліднює її. Білий лелека у германців був священним птахом бога грому Донара (скандинавська назва — Тор), символом божественного благословення. А Донар був окрім того богом родючості і врожаю, так що лелека мав усі "повноваження" переносити нове життя.

По всій Європі, та й за її межами, у Туреччині, наприклад, поширені уявлення про те, що гніздо лелеки захищає від удару блискавки й пожежі. Білий лелека у багатьох народів вважався птахом бога грому, тому такий зв'язок не дивний — не може ж той вразити свого посланця. На Волині навіть радять у грозу хватися під деревом з лелечим гніздом. Щоправда, нема правил без винятків. У деяких місцевостях Мекленбурга (Східна Німеччина) вважається, що, навпаки, гніздо білого лелеки "притягує" блискавку. За уявленнями жителів середньовічної Євро-

пи, чорногузи могли рятувати від пожежі і не лише магічним шляхом: при появі полум'я вони приносили в дзьобах воду і поливали гніздо й дах. Вважалося також, що лелеки можуть і переносити пташенят у безпечне місце.

Цікаво, що вибір місць для побудови гнізда білим лелекою міг ще більше посилювати "священний трепет" перед ним. У слов'ян був широко розповсюджений оберіг від блискавки — так званий "громовий знак". Це круг з 6 радіусами або шестипелюсткова розетка. На півночі його вирізали на дошках під дахами хат. В Україні ж функцію "громовідводу" виконувало старе колесо з воза на солом'яній стрісі. Цілком імовірно, що саме ці колеса й було облюбовані птахами. Укріплювати їх спеціально для лелек почали вже пізніше.

В Іспанії, де лелеки часто гніздяться на дахах соборів і дзвіницях, вважалося, що вони спеціально обирають святі місця. Подібні почуття виникали в людей і в Середній Азії та на Близькому Сході, де ці птахи охоче селяться на мінаретах мечетей.

Якщо про те, як наші предки почали приваблювати лелек на гніздування, ми можемо лише здогадуватися, то на питання, для чого вони це робили, можна відповісти більш певно. Спочатку це без сумніву був один з елементів аграрної магії, подібно до закликання весни, обрядового печива і т.п. Логіка тут цілком зрозуміла: якщо присутність лелек приносить таке благо, треба його забезпечити, "не чекаючи милості від природи". В одному з населених пунктів Східної Пруссії, щоб спонукати чорногузів заселити гніздо, до нього навіть клали шматочок срібла. Форма перших штучних гніздівель також багато про що говорить, адже колесо — один із найдавніших символів Сонця. Тут не зайвим буде ще раз згадати, що у вірмен два лелеки уособлювали сонце.

Цікаві повір'я про лелек є в Німеччині. Вважалося, що коли дівчина вперше побачить весною лелеку, який летить, — стане вже в цьому році нареченою, стоячого — кумою, якщо ж він тріщить дзьобом, значить жінки переб'ють на кухні чимало посуду. Перелетить чорногуз через будинок з новонародженим — буде через рік знову збільшення сім'ї. Селяни вірили, що коли взимку у господаря садиби помре дружина, то навесні лелека в гніздо до них уже не повернеться. Вважалося, що ці великі птахи несуть на своїх спинах під час перельоту дрібних пернатих в Африку. Восени перед відльотом вожаки влаштовують

“лелечі суди” і вбивають або виганяють старих та слабких птахів, які не зможуть витримати далеку мандрівку. А жителі Швабії вважали, що якби чорногуз був здатний говорити, зміг би виказати немало людських таємниць, оскільки з висоти свого гнізда він все навколо бачить і все чує. Але інколи лелека хоче про щось попередити і тріщить дзьобом.

В одному з містечок у Баден-Вюртемберзі зберігся з давніх часів цікавий звичай. У “лелечий день” ходить по вулицях чоловік у високому чорному циліндрі з муляжем двох чорногузів на ньому і збирає ласощі для юрби дітлахів, що йде слідом. Залишив сліди птах і в мові. Наприклад, в одному з діалектів Нижньої Саксонії останній весняний сніг називають лелечим снігом. Подібно до цього в Туреччині бурю в кінці березня також називають “лелечою”.

У міфології багатьох народів білий лелека вважався пов’язаним зі стихіями вогню та води. Як відлуння цього дійшли до нас численні повір’я, наприклад, про спалену в помсту хату, а також примовляння. На Поліссі звертаються до лелеки: “Іване, Іване, дай люльку закурити”, або “бузьку, викреши вогню”. Сприяти уявленням про зв’язок лелек із вогнем могло і те, що ці птахи охоче відвідують згарища, де легше збирати комах. Міфологічний зв’язок із водою також може пояснюватися особливостями біології чорногуза, адже він живе і годується поблизу водойм. Поляки вірили, що лелека розганяє хмари з градом, коли кружляє в піднебессі, а його клекіт віщує бурю зі зливою. Є польська легенда про те, як він дав людині червону хустинку, що вгамовувала бурю на морі.

Цікаві повір’я про панування білого лелеки над стихією води і здатністю очищати від усілякої нечисті наводять сербські етнографи. На Косовому Полі вважається, що той, хто вперше цього року побачить чорногуза, повинен завмерти на місці, а потім взяти з-під своєї правої ноги трохи землі і вкинути її у відро з водою. Цією водою слід окропити себе і свій будинок, тоді не буде бліх та інших паразитів.

У Західному Судані широко розповсюджене повір’я про те, що лелека, котрого поранили стрілою, забирає її з собою у небо. Коли ж мисливець проходить мимо цього місця, стріла падає на нього назад і завдає смертельної рани.

Безліч повір’їв і прикмет пов’язує білого лелеку з погодою. У болгар і сербів він провіщає дощ. Цікаве повір’я є в Німеч-

чині і Швейцарії: якщо весною лелека прилетить чистим, слід очікувати сухе й тепле літо (дощі обмили його по дорозі), коли ж брудним – воно буде холодним і мокрим, бо дощі птах приніс із собою. Селяни Брауншвейгу (Німеччина) знали: якщо в березні чорногуз старанно клекоче дзьобом, значить весна буде теплою, а літо сухим і жарким. На заході Німеччини вважалося, що пізній приліт лелек, та ще брудних, віщує поганий рік. За поведінкою бузьків можна було дізнатися і про негоду, що наближалася — вони стоять на обох ногах у гнізді, настовбурчують пір'я, ховають дзьоб під крило або в оперення грудей. Прийде вона з того боку, куди птах нахиляє голову. Ранній відліт лелек віщував ранню зиму і навпаки.

В Україні також є багато прикмет про погоду, пов'язаних із білим лелекою. Він приносить тепло і забирає його назад у вирій. Рано прилетів — буде тепле літо. Лелека починає непокоїтися — на погану погоду. Активно тріщить увечері дзьобом — завтра буде сонячний день. Стоїть на одній нозі — значить треба чекати похолодання. Якщо не відлітає далеко від гнізда, а тримається поблизу, — на негоду. Коли птах погожого дня тримається сухого місця, то й наступний буде сонячним. Перед тим, як здійметься вітер, лелеки довго кружляють біля своїх гнізд. Є й землеробські прикмети, пов'язані з бузьками. Наприклад: заклопотали лелеки в гнізді — час садити цибулю.

Але таким відношення було не завжди і не скрізь. Давні ізраїльтяни вважали білого лелеку нечистим (не кошерним) птахом, очевидно через те, що він ходить по болотах і їсть усіляку нечисть. Е. Шюц задався питанням: чому на єгипетських фресках і барельєфах, де зустрічається багато різних тварин, нема жодного зображення, на якому можна було б із достовірністю впізнати білого лелеку. З довгоногих птахів частіше всього трапляються сірий і степовий журавлі. Перший із них був, очевидно, взагалі наполовину одомашненим. Єгипетські художники не могли не знати лелеку, адже він у великій кількості зустрічається під час весняного і осіннього перельотів у долині Нілу. В чому ж справа? Ученими встановлено, що зображення тварин на гробницях не є випадковими: це те, що потрібно душі померлого у загробному царстві, в тому числі для їжі і жертвоприношень. У жертву ж приносили тільки тих тварин, на яких полювали. Е. Шюц висловив припущення, що білий лелека в Єгипті з якихось причин знаходився під заборо-

ною — табу. Можливо також, що його не використовували для полювання через несмачне, з точки зору єгиптян, м'ясо.

Закономірне питання: з чим саме пов'язане обожнювання білого лелеки у різних народів? Основа цієї пошани має скорі-ше за все комплексний характер. Аналіз релігійно-міфологічних уявлень дозволяє зробити ряд цікавих висновків. Перш за все, помітна їх схожість у багатьох європейських народів. Цілком імовірно, що вони мають спільне походження для всіх індоєвропейців і сягають своїми коренями у часи праіндоєвропейської мовної спільноти.

В Європі висхідною формою культу білого лелеки був тотемізм (тотем — міфічний першопредок роду). Це найбільш давня причина його шанування, яка тягнеться далеко з кам'яного віку. У народних віруваннях і фольклорі простежуються численні відлуння тотемізму. Вельми поширені уявлення про те, що відлітаючи на зиму в далекі краї лелеки перетворюються там у людей, що вони розуміють людську мову, що лелека — обернена у птаха за гріхи або ж зачаклована людина і т.п. За віруваннями давніх германців, восени чорногузи повертаються у світле царство богині Хольди у країні ельфів, де знову приймають людську подобу. Французи вірили, що батьківщиною цих птахів є гора Синай, де з них знімаються чари, і вони живуть у вигляді людей. У європейських країнах є сила силенна легенд і казок про обернених у лелек людей, про спілкування птахів з людьми, взаємодопомогу і т.д. Не дивно, що в середньовічній Європі за шкоду, заподіяну лелекам, карали майже так же суворо, як і за злочини проти людини. У бюджетах деяких міст виділялися спеціальні кошти для допомоги цим птахам — ремонту й захисту гнізд, підгодівлі тощо. Є повір'я, що лелеки одного із пташенят приносять у жертву Богу. Це, з одного боку, спроба пояснити явище, яке спостерігається в природі, — знищення батьками частини потомства, з іншого — знову ж таки зближення лелек із людьми. Звичай приносити в жертву дітей не був рідкістю у стародавніх культах. Зустрічається й звичай давати лелекам людські імена. Це відмічено, наприклад, у слов'ян, а також Північно-Західній Африці.

Очевидно з тотемістичних уявлень бере початок і згадане раніше повір'я, що молоді чорногузи люблять своїх батьків і зворушливо турбуються про них. Тут ми також бачимо зближення з людиною — давній культ предків. У Швабії (Німеччи-

на) вважається, що білий лелека має зразкове сімейне життя і сердечно любить своїх дітей. Під час перельотів ці птахи також віддають перевагу триматися парами. Якщо ж лелека, що прилетів навесні, знову зникає, це значить, що він повинен відшукати свою подругу. Все це скоріше всього також залишки давніх тотемістичних уявлень. Принаймні на реальних спостереженнях у природі ці повір'я грунтуватися не можуть. Як уже говорилося, сімейне життя чорногузів і відношення їх до пташенят далекі від людських уявлень про ідеал.

Деякі вчені вважають, що білий лелека був тотемом у пеласгів – догрецького населення Греції. Страбон називає їх пеларгами. "Пеларгос" — грецька назва білого лелеки, звідси висновок про те, що він міг бути тотемом цього народу.

У мусульманських народів великий вплив на відношення до білого лелеки справили давні анімістичні вірування. По всьому світові були широко розповсюджені уявлення про те, що після смерті душа людини перетворюється у птаха. У персидській мові навіть душу і птаха називали одним і тим же словом. У багатьох тюркомовних народів кажуть "відлетів" замість "помер". Культ лелеки-паломника має два стародавніх корені — анімізм і тотемізм. Із пережитками тотемістичних уявлень пов'язаний інший варіант повір'я, поширений у Західній Анатолії, – у лелек перетворюються жителі далекої країни, щоб відвідати Мекку.

У Європі значний вплив на виникнення культу білого лелеки мали уявлення про нього як про вісника весни і посланця богів. З цим пов'язано багато традицій, повір'їв і легенд. Прихід весни, звичайно, радісний для всіх, але в найбільшій мірі він важливий для землероба. Все-таки мисливець, рибалка та й скотар мають можливість здобувати їжу і в інші пори року. Тому можна припустити, що комплекс вірувань, пов'язаний із прильотом лелек, сформувався лише після появи землеробства.

Відіграли свою роль і особливості живлення. Білий лелека у багатьох народів уважається захисником полів та й узагалі рятівником від усілякої напасті. Особливо важливим для людей було знищення сарани. Живлення чорногуза сприяло також поширенню повір'я про те, що він приносить дітей. Здобич птах часто ловить у воді, тому в метафізичному значенні вважалося, що він контактує з "водами творіння", з яких і походить усе живе.

На старогрецьких гемах часто зображували сцени битви лелек зі зміями. Чорногуз може з'їсти гадюку чи вужа або ж принести їх пташенятам до гнізда, але це буває не настільки часто, щоб придавати таке істотне значення. Такий сюжет – також алегорія. Це все той же мотив захисту, причому не просто від небезпечних для людини "тварюк". Символіка тут більш глобальна. За О.Ф. Лосєвим, змієвидність міфологічного персонажа завжди вказує на близькість до землі та користування її силами. Змія часто уособлює стихійну могутність землі, сили природи, ворожі людині. Тут ми бачимо аналогію з вельми поширеними у релігії й міфах "змієборчими" сюжетами. Просто небесні сили уособлює не Святий Георгій, а птах.

Не можна не брати до уваги й особливості забарвлення чорногуза. Білий колір належить у багатьох народів до шанованих, "чистих". Згадаймо хоча б біле вбрання нареченої, білих священних тварин — биків, слонів, тигрів, соколів, білого голуба миру (а зовсім не сизаря!), Білобога в протилежність Чорнобогу і т.д. У балтського народу пруссів білий кінь був символом бога Перкунса (аналог слов'янського Перуна). Його могли використовувати для поїздок тільки вищі жерці. У монголомовних народів білий колір — колір молока — взагалі вважається священним. У римських авгурів, які за польотом птахів визначали волю богів і знаки долі, "благородна" біла чапля, що пролетіла на південь або північ, була добрим знаменням. Це означало, що всі небезпеки та страхи минули. Про важливе значення кольору говорить і те, що чорний лелека у віруваннях часто виступає антиподом свого родича. У багатьох країнах його вважали птахом потойбічного світу й остерігалися.

Нарешті, ще один важливий фактор — те, що білий лелека живе поряд з людиною. Це не могло бути причиною обожнювання, але сприяло закріпленню й посиленню шанування птаха.

На прикладі білого лелеки можна простежити, як швидко поширюються пов'язані з птахами традиції і повір'я. Вже говорилося, що північна частина Прибалтики була заселена зовсім недавно. Північної межі Латвії чорногуз досяг лише у другій половині XIX століття. Тоді ж він з'явився в Естонії і сусідніх губерніях Росії. Слідом за птахом прийшли і нові традиції. Народна латиська мудрість учить: якщо підняти гніздівлю для білого лелеки на дерево всією сім'єю, дружно допомагаючи одне одному, лелеки на садибі обов'язково поселяться. В Естонії є

схожий звичай: молодята прилаштовують на даху колесо від воза. Якщо лелеки його вподобають і змостять гніздо, значить шлюб буде щасливим.

У народних казках та легендах білий лелека завжди виступає як позитивний герой, що допомагає людям у скрутному становищі, приносить щастя, удачу, багатство.

… Давно це було. Напали татари на українське село. Багатьох його жителів убили, решту повели в неволю. Тільки немовлят кинули на згарищі — не витримають вони далекої дороги, нема чого з ними возитися. Побачили те лелеки. Стали кликати козаків на допомогу. Але далеко вони поскакали на баских конях, не чують. Тоді птахи підхопили дітей у дзьоби і піднеслися з ними високо в небо. Далеко рознісся дитячий плач, і почули його козаки. Кинулися вони рятувати сім'ї. Догнали орду і відбили своїх дружин та дітей. З того часу лелек в Україні люблять і поважають.

Інша легенда розповідає, чому в цих птахів чорні крила. На солом'яній стрісі будинку, в якому жила сім'я з двома немовлятами, було гніздо чорногузів. Одного разу хата загорілася, язики полум'я ковзнули по стрісі. Заметушилися лелеки, стали кликати господарів. Але вони були далеко в полі і не могли того почути. Тоді птахи кинулися у вікно і винесли дітей. З того часу в них чорні кінці крил, червоні ноги і дзьоб — обпалили в полум'ї.

У Молдові лелека став символом виноградарства і виноробства. Часто можна побачити його зображеним з гроном винограду в дзьобі. Звідки це пішло? Ось що розповідає молдавська легенда. Жорстокі яничари обложили фортецю Городешти. Як хоробро не бились її захисники, але сили їх танули, до того ж уже скінчилась їжа, не було води. Вороги раділи, передчуваючи швидку перемогу. Але раптом могутній порив вітру примусив їх нахилити голови. Вітер здійняли крила сотень білих лелек, які злітались до приреченого міста. У дзьобах вони несли грона винограду з рідної землі. Воїни були врятовані від голоду і спраги. З новими силами кинулися вони на яничарів і розбили їх.

За подібною українською легендою, лелеки принесли грона винограду запорожцям, що страждали у татарській в'язниці.

Досить поширена легенда про лелечу вірність. Коли з підкладеного зловмисником у гніздо чужого яйця (гусячого, куря-

чого і т.п.) вилупилося пташеня, самець убив його і вигнав "зрадницю"-самку.

Уміє бузько й віддячити за допомогу. Є узбецька казка про чарівний кавун. Бідний селянин підібрав пораненого лелеку й виходив його. Птах швидко став на крила і в нагороду приніс селянинові невелику кавунячу насінину. Бідняк посадив її навесні і через деякий час побачив на своєму полі велетенського кавуна. Коли ж його розрізали — замість насіння посипалися золоті монети. Дізнавшися про це, сусід-багач спіймав лелеку і перебив йому ногу, а тоді поніс додому лікувати. Одужавши птах також залишив насінину, знову з неї виріс небачений кавун. Але коли багач, зібравши своїх родичів і друзів, розрізав його, звідти вилетіли розлючені оси!

Римський письменник Еліан наводить історію врятування лелеки, яка скоріше за все основана на реальних фактах, лише кінцівка її прикрашена. Молодий птах під час першого польоту пошкодив ногу. Жінка підібрала його й виходила. Восени птах відлетів, але весною знову повернувся до своєї благодійниці. Причому у дзьобі він приніс дорогоцінний камінь.

У різних народів є легенда про те, що лелека — перетворений у птаха чоловік за те, що повипускав з мішка різну нечисть — жаб, вужів, гадюк, сарану тощо. Бог доручив йому віднести цей мішок і вкинути в глибоку річку, не заглядаючи до нього. Чоловік же не втерпів і розв'язав мішок. Звідти зразу ж так і порснули його "мешканці". Тепер неслух змушений збирати все це вже у подобі птаха.

Є цікава легенда про те, як з'явився чорний лелека. Колись у селі жили двоє братів. Менший був чесний і працьовитий, а старший — лихий і ледачий. Коли до старшого брата на дах прилетів лелека, той прогнав його. Молодший же не тільки привітав птаха, а й прилаштував на даху колесо, щоб легше було гніздо збудувати. З тої пори, як у меншого брата поселився лелека, і врожай у нього став кращий, і корова більше молока почала давати, і сини росли здоровими і не хворіли. А старшому ж навпаки — не везе ні в чому. То хліба град поб'є, то горобці вишні поклюють, то болячка яка причепиться. Пройнявся він чорною заздрістю і вирішив помститися братові. Одного разу, коли всі спали, підпалив його хату. Першими сполошилися лелеки, побудили господарів. Дерев'яна мазанка згорілa швидко, та все ж устигли врятувати сім'ю і сякий-такий

домашній скарб. Тільки от лелечат порятувати не вдалося. Стали люди думати, яка ж причина пожежі. Аж раптом чують у дворі старшого брата якийсь шум, крики. Бачать: налетіла на нього пара чорних лелек, б'є крилами, довбає дзьобами. Зрозуміли всі — він підпалив. Думали люди, що чорним оперення стало в лелек від сажі й кіптяви. Чекали, що відмиються вони і знову стануть білими красенями. Та час ішов, а лелеки залишалися чорними. І зрозуміли селяни, що почорніли вони від горя, як сивіють люди. З тої пори й ховається чорний лелека у глухих лісових нетрях. З докором дивиться на того, хто з'явиться біля гнізда, і нечутно зникає в хащах.

Найцікавіше те, що подібні легенди можуть грунтуватися на реальних спостереженнях. Ось яку історію розповів російський орнітолог О.В. Федосов. У місті Сєвську (Брянська область) 26 травня 1958 року вдень раптом загорілося гніздо лелек на напівзруйнованій дзвіниці. Обидва птахи почали скидати вниз тліючі гілки, причому самець часто облітав навколо гнізда, а самка не кидала його ні разу, лише топталася в лотку. Під кінець вона так вкрилася брудом і кіптявою, що за кольором оперення стала нагадувати чорного лелеку. Побоюючись поширення вогню, місцева пожежна команда загасила полум'я. У цієї історії був щасливий кінець. Насиджені яйця не загинули, і через деякий час у гнізді вже красувалося двоє лелечат. Як пише О.В. Федосов, можливість підпалу кимось гнізда була виключена — на дзвіницю просто неможливо було забратися. Отже воно загорілося від чогось, що принесли самі птахи. Обвуглені сучки та гілки й раніше знаходили у гніздах лелек. Очевидно, вони збирали їх на старих кострищах на луках. Цілком можливо, що лелеки підхопили ще тліючу головешку. Саме звідси може походити і давнє повір'я про те, що чорногузи помстяться кривднику, підпаливши хату.

Згадується білий лелека і в історичних переказах. У 452 році нашої ери чорногузи залишили гинуче римське місто Аквілею, де в той час на дахах було багато їхніх гнізд. Його оточили полчища Атіли. Він уже хотів починати тривалу облогу, але сприйняв відліт птахів як провість швидкої перемоги і з ходу вдерся в місто.

Цей птах має в Україні багато народних назв. "Лелека" і "чорногуз" поширені більше в центральних, східних і південних областях. Перша з них стала офіційною науковою. На

Поліссі найбільше вживана назва “бусол”, на Волині — “боцян”, “боцюн”, у Галичині та на Поділлі частіше вживається “бузько”, “бузьок”. У північно-східних і центральних областях зустрічається також назва “гайстер”. У районах, що межують з Росією нерідко вживається й російська назва “аист”. Крім цих найбільш поширених наймень та різноманітних похідних від них (“бусько”, “бушель”, “бушля”, “бусень”, “буцюн”, “айстер”, “гастір”, “чорногус” і т.п.) можна знайти також чимало таких, що трапляються тільки у говорах окремих місцевостей — “жабоїд” (Полісся), “длекотень” (Чернігівщина), “бовдур” (Сумщина), “неклейка” (Харківщина), “веселик” (Житомирщина), “гова” (Закарпаття), “кукостверк” (Буковина) та ін. Іноді лелеку називають також журавлем, але тут уже важко сказати, чи це одна з місцевих назв, чи люди просто плутають птахів. Очевидно, відлунням давніх вірувань про те, що білий лелека — це перетворена людина, є персоніфікація назв цього птаха. В українському і білоруському Поліссі його нерідко називають Іваном, Василем, Максимом і т.п. Іноді людське ім’я дається навіть конкретному птахові. На Житомирщині вважають, що кожен лелека має якесь людське ім’я і, якщо його правильно назвати, покликавши птаха, то він підніме голову.

Досить цікавий матеріал дає аналіз походження та поширення народних назв. За ними можна простежити взаємопроникнення мов і культур сусідніх народів. З перелічених вище назв власне українською є лише одна — чорногуз. Походження цього слова зрозуміле. Слід відмітити тільки, що ця назва не зовсім точна — у білого лелеки чорна все-таки не гузка, а лише махові пера. При складених крилах вони й створюють враження чорної задньої частини тіла. Можливо, звичайно, що наші предки не дуже звертали увагу на такі “тонкощі”. Та не виключено й те, що назва “чорногуз” стосувалася спочатку лише чорного лелеки і згодом була перенесена на білого.

Назву “бусол” більшість дослідників виводить через слово “бусий”, яке походить від турецького “boz” або татарського “buz” — сірий. “Бусові врани” “Слова о полку Ігоревім” — це сірі ворони. Деякі вчені вважають, що назва “бусол” виникла від караїмського “busul” — лелека.

Слово “боцян” прийшло до нас із Польщі, так називають лелек у польській мові.

Українська наукова й літературна назва птаха “лелека” має тюркомовне походження. Прийшла вона в Україну разом із та-

Поштові марки різних країн із зображенням білого лелеки.

тарськими ордами. Саме слово є звуконаслідуванням і пов'язане з клекотом. Подібним чином виникло багато назв птахів — "одуд", "кукушка", "кулик" і т.п. Назва "лелека" має дуже давню історію. "Лакалака", "лаклакку" і подібні до них звуконаслідувальні найменння, за даними професора Е. Шюца, вживалися ще в Стародавній Месопотамії. Очевидно ця територія і є "епіцентром" походження цілої "родини" назв, багато з яких зустрічаються й понині — в Середній Азії, Азербайджані, Туреччині, на Балканському півострові, в арабських країнах та ін.

Може виникнути запитання: чому тюркомовна назва вкоренилася саме в Україні? Відповісти на нього можна виходячи з історії розселення білого лелеки і розвитку наших народів. Значна частина східноєвропейського ареалу білого лелеки була заселена птахами протягом останніх кількох століть. Так, у південно-західних областях Росії цей вид з'явився лише у другій половині минулого століття. Зрозуміло, що на півдні Росії назва "лелека" не могла закріпитися, бо там цього птаха просто ще не було. До чорного ж лелеки вона зовсім не підходила, та й він мав своє наймення. З інших же народів тісно і досить тривалий час після розпаду Золотої Орди з татарами контактували саме українці. Слід від цього в мові залишився досить відчутний. Такі звичні "українські" слова як кавун, рогіз, борсук, гайдамака, батрак, сарай і навіть улюблене українцями слово козак, а також багато інших, прийшли до нас від татар та інших тюркомовних народів. Назви тюркомовного походження, подібні до слова "лелека", зустрічаються також у діалектах багатьох народів Балканського півострова, де тривалий час господарювали турки. Потрапила вона й у новогрецьку мову.

Назва "лелека" набула такого широкого розповсюдження не в останню чергу завдяки тому, що закріпилася в літературній

мові. А сучасна українська літературна мова, як відомо, формувалася на основі говорів Середнього Подніпров'я. Отже, цілком імовірно, що це слово вкоренилося саме тут. На користь цього свідчить і те, що назви сіл та рік, пов'язані зі словом "лелека", зустрічаються лише у Вінницькій, Київській, Кіровоградській та Полтавській областях. Якраз ця територія безпосередньо контактувала з заселеними татарами землями.

Назва "гайстер" має також цікаву історію. На думку фахівців, вона походить від німецького "Heister" — давньої діалектної назви сороки. Це слово у польській мові змінилося в "hajster", "hajstra", а згодом перейшло в українську і білоруську мови, а також деякі діалекти російської. Назва була перенесена на чорного лелеку — птаха, що теж має чорно-біле забарвлення, як і сорока. М.М. Сомов наводить стару польську назву чорного лелеки — "bocian hajstra". Аналог можемо знайти в назвах інших птахів, що мають схоже забарвлення — кулик-сорока, сорочий жайворонок тощо.

Більшість дослідників виводить від слова "гайстер" російську назву "аист". Спочатку вона теж стосувалася лише чорного лелеки. Збереглося чимало діалектних наймень, які можна вишикувати в ряд і побачити, як ішла трансформація слова: гайстер — гайстр, айст — аист. Прикладів же відповідності українського "га-" на початку слова російському "а-" можна знайти скільки завгодно: Ганна — Анна, гайда — айда, гаспид — аспид, гарбуз — арбуз і т.д. Є також численні "побічні" варіанти — айстер, гаріст, гаріс, гастір, астер, оіст і т.п. Очевидно, до подібних спотворень вихідного слова можна віднести і поширені на північному заході Росії назви "калист" і "галис".

Емблема видавничого дому Матеуса Меріана, XVII століття.

Слово "гайстер" відоме в російській мові з XV століття, "аист" — з XVII. Коли в Росії почав гніздитися білий лелека, слідом за ним з Білорусії перекочувала на-

зва “бусел”, а з України — “черногуз”, стали виникати й місцеві діалектні найменування. Слово “аист” стало з часом уживатися як наукова назва роду лелек. “Белый аист” — це книжкова назва, вона виникла у російській мові таким же чином, як і “чорний лелека” в українській. У деяких білоруських діалектах назва “гайсцер” і понині стосується чорного лелеки.

Досить цікаві й промовисті назви білого лелеки і в інших народів. Е. Шюц виділяє кілька основних груп наймень за їх походженням. Найбільш поширені назви, пов’язані із зовнішнім виглядом та забарвленням птаха (наприклад, “чорногуз”, чеське “чап” від “чапати” і т.п.), особливостями місць проживання та харчуванням (“жабоїд” та ін.). Досить часто зустрічаються звуконаслідувальні назви та емоційно забарвлені. У діалектах Моравії та Західної Словаччини цього птаха звуть “богдан”, “богдал”. Походження і значення цього слова зрозуміле. В естонській мові назва лелеки також має “містичний” відтінок — “тоонекург”, тобто великий довгоногий птах, пов’язаний із потойбічним світом. Як і у випадку з російським “аистом”, ця назва спочатку також стосувалася лише чорного лелеки.

Якщо пов’язані з білим лелекою вірування у індоєвропейських народів настільки близькі, можна спробувати докопатися і до прадавньої спільної назви. І дійсно, є ціла група споріднених наймень, що цілком імовірно походять від спільного кореня. Це давньоруське “стеркъ”, старослов’янське “стъркъ”, болгарське “щъркел”, сербськохорватське і македонське “штрк”, німецьке “Storch”, англійське і скандинавське “stork”, литовське “starkus”, латиське “starkis” і т.д.

У мовознавців нема єдиної думки про походження цих назв. Є три основні версії: слов’янські назви були запозичені з германських мов, германські — у слов’ян, і, нарешті, — спільне їх походження. Остання гіпотеза, на мою думку, найближча до істини. Ще С. Младенов припускав існування варіантів індоєвропейських коренів слів *strg-, *strk- — “твердий, негнучкий”. Від цього походить українське слово “стирчати”. Тобто, стерк — це птах, що “стирчить” на довгих негнучких ногах.

Як відомо, більш загальні назви виникли раніше, тому “стерками” очевидно спочатку називали цілу групу схожих довгоногих птахів — лелек, журавлів, чапель. Відлуння цього можна зустріти й сьогодні. Так, у молдавській мові чапля називається “стирк”. Чеське “чап” і наше “чапля” мають спільне походжен-

Герби міст із зображенням білого лелеки. Зліва направо: Шторков, Гаага, Гросботвар, Темпельбург.

ня. У багатьох фінно-угорських народів поширена звуконаслідувальна назва журавлів “kurg”. У сучасній естонській мові лелека — “toonekurg”, журавель — “sookurg”. У фінській мові назва “haikara” відноситься як до лелек, так і до чапель. Та й назва “бусол”, якщо прийняти версію походження її від сірого кольору, спочатку стосувалася, очевидно, сірої чаплі. Все-таки ні у чорного, ні у білого лелек нема в забарвленні нічого сірого.

Саме з цим може бути пов’язана плутанина у назвах лелек, журавлів і чапель, яку нерідко можна зустріти. Тобто, причина цього — не тільки те, що люди погано знають цих птахів, а й давня спорідненість їх назв. У символіці також образи лелеки, журавля і чаплі значною мірою схожі.

Слово “стерк” вийшло з ужитку у східнослов’янських мовах. Залишається воно лише в назві білого журавля у формі “стерх”. Це може бути пов’язане якраз із розселенням білого лелеки на землях східних слов’ян, яке до того ж припало на час формування трьох нових мов на основі давньоруської. Коли з’явився новий вид, назви запозичували або в сусідніх народів, або в інших схожих птахів.

Давній зв’язок лелеки з людиною відображений не тільки у народній творчості, а й у численних географічних назвах, прізвищах, на гербах і емблемах у багатьох країнах світу. Так, в Україні є прізвища Чорногуз і Лелеченко; річки та струмки Бузьків Яр, Гайстрова Струга, Лелечий потік, Лелечиха, Чорногузка; села Боцянівка, Лелеківка, Чорногузи і т.п. У Німеччині, Австрії, Італії, на заході Франції є чимало поселень та вулиць у містах, які носять “лелечі” назви. Причому подекуди це все, що залишилося від самих птахів, як, наприклад, в Італії чи Ельзасі. Білий лелека зображений на гербах Тирасполя, Гааги, Шторкова, Касселя і ряду інших міст. Що цікаво, по-

трапив цей птах на герби і в тих країнах, де його зроду-віку не бачили, наприклад, в Австралії. Символіка була занесена з Європи. Деякі природоохоронні та орнітологічні організації взяли його собі за емблему. Так, лелека в польоті зображений на емблемі Німецького природоохоронного союзу (NABU, раніше — Німецький союз по охороні птахів, DBV). Є численні назви ресторанів, кав'ярень, клубів, пов'язаних із чорногузом. Навіть у Нью-Йорку є "Лелечий клуб".

В Європі лелека на емблемах використовувався ще в епоху Меровінгів. У християнстві він символізує чистоту, благочестя, воскресіння. Вважається також очисником від скверни, охоронцем домашнього вогнища. У геральдиці лелека, а також інші схожі птахи — журавель, чапля, ібіс, символізує пильність. На гербах журавля, а іноді й лелеку або чаплю, часто зображують із каменем у лапі. Походить цей образ від відомої ще з античних часів легенди, що у відпочиваючій під час перельоту зграї один із птахів вартує спокій інших, тримаючи у піднятій лапі камінь. Коли стомлений сторож починає куняти, камінь випадає й будить його.

За даними В.О. Панченка, білий лелека зустрічається на гербах 4 чи 5 українських міст. У гербі Біловодська (Луганська область) 1781 року у верхній частині щита зображений герб Воронізької губернії, у нижній — лелека на зеленому фоні. У гербі Ананьєва (Одеська область) 1847 року у нижній частині щита — на блакитному тлі три лелеки, що стоять на гніздах. Потрапив бузько і до герба міста Буська у Львівській області, очевидно за співзвучністю назви (нагадаю, що цей варіант поширений якраз на Галичині), хоча саме місто й отримало своє найменння скоріше всього від річки Буг, на якій стоїть. У гербі містечка Щуровичі на Львівщині (нині село Радехівського району) на червоному фоні був зображений срібний лелека, що тримає у дзьобі змію. У середньовічному західному гербівництві це було також символом пильності в боротьбі з ворогами. Нарешті лелека (за іншими даними — журавель) з каменем у лапі був зображений на печатці XVII століття міста Дунаївців (Хмельницька область).

Спостереження за лелеками

Білий лелека — цікавий і доступний об'єкт для різноманітних спостережень. Займатися цим можуть шкільні гуртки, орнітологи-аматори і просто любителі природи. Для простих спостережень зовсім не обов'язково мати великі наукові пізнання і кваліфікацію природодослідника. Потрібне передусім бажання і терпіння. Крім того, спостереження за птахами розвивають уміння не просто дивитися, а бачити, систематизувати й аналізувати відмічені факти, виділяти головне й відсівати другорядне. Тому це може бути непогане розвиваюче завдання для школярів.

Можна проводити щорічні фенологічні спостереження: коли навесні прилітають перші лелеки і восени відлітають останні, коли починається насиджування кладки, вигодовування пташенят і коли молоді птахи залишають гнізда. Цікава й важлива робота — інвентаризація лелечих гнізд у своєму населеному пункті або й на більшій території. Треба провести облік усіх гнізд, при цьому бажано реєструвати на чому вони розміщені, на якій висоті, скільки у гнізді пташенят, розпитати місцевих жителів, скільки років тому чи іншому гнізду. Якщо при цьому ще й відмічати, які гнізда потребують догляду (наприклад, обрізання гілок навколо), ремонту чи взагалі переносу на інше місце, в подальшому цю інформацію можна буде використову-

вати в роботі по охороні й захисту гнізд. Можна проводити детальні спостереження за гніздом — поведінка птахів, кількість приносів їжі, взаємини з іншими птахами і т.д. Чималий інтерес становить вивчення місцевого фольклору, пов'язаного з білим лелекою. Поговоріть зі старими людьми в своєму селі, розпитайте їх про повір'я, казки, легенди, поговірки тощо.

Тих, хто бажає залучитися до наукової роботи по вивченню птахів, запрошуємо взяти участь у програмі моніторингу популяцій білого і чорного лелек в Україні.

МОНІТОРИНГ ПОПУЛЯЦІЙ ЛЕЛЕК В УКРАЇНІ

Щоб знати, у якому стані перебуває популяція того чи іншого птаха, яких можна очікувати змін і вживати заходів по охороні, треба, так би мовити, "тримати руку на пульсі", тобто простежувати зміни чисельності а бажано й успішності розмноження. Ідеальним для цього є проведення щорічних повних обліків. Такі щорічні переписи лелечих гнізд проводяться у ряді країн Європи, наприклад, у Німеччині, Чехії, Словаччині, Данії. Цей спосіб дає найбільш повну і надійну інформацію, але в умовах України використовувати його нереально — територія велика, лелек багато, а от людей, готових присвятити цій роботі свій вільний час, обмаль. Тому довелося йти іншим шляхом — регулярний збір інформації на мережі постійних пробних ділянок. За основу було взято організацію роботи за програмою моніторингу хижих птахів і сов у Європі, яку проводить університет ім. Мартіна Лютера в м. Галлє в Німеччині. Подібним чином проводиться моніторинг популяцій білого лелеки і в деяких інших країнах, наприклад, у Латвії.

Такий постійний моніторинг дає більш надійну інформацію про стан популяції, ніж одноразові, хай навіть широкомасштабні й повні обліки. Вони можуть спотворювати картину, якщо припадають на роки зі значними коливаннями чисельності, що не мають зв'язку з багаторічними тенденціями. Так, у 2005 році в багатьох країнах відбувся суттєвий спад чисельності білого лелеки. Але порівнюючи ці дані з результатами попереднього міжнародного обліку, не можна зробити висновок про тенденцію

до зниження чисельності чи її стабілізації, тому що в попередні роки вона зростала.

Збір даних за програмою моніторингу розпочався у 1992 році. Спостереження ведуться за обома видами лелек в Україні, але достатню кількість даних поки що вдалося зібрати тільки по білому. Всього за 14 років у спостереженнях взяли участь понад 150 добровільних помічників — наукові співробітники, орнітологи-аматори, вчителі, студенти, школярі, працівники сільського господарства і навіть один священик. Активну участь у роботі беруть шкільні гуртки під керівництвом учителів.

Всього до грудня 2005 року одержані дані зі 185 ділянок у більш як 160 районах 23 областей України. Є як багаторічні спостереження, так і інформація лише за окремі роки. Для 18 ділянок є дані за 10 і більше років, це найбільш цінний матеріал.

Від самого початку проводять спостереження Ю.Ф. Роговий із с. Пироги на Полтавщині, шкільний клуб "Людина і природа" під керівництвом І.М. Стадницького з с. Нова Кам'янка на Львівщині, більше 10 років — К.С. Бадецька з учнями Монастирецької школи на Львівщині, О.Л. Кратюк із с. Деніші на Житомирщині, В.О. Новак з клубом "Aves" у Летичівському районі на Хмельниччині та деяких інших ділянках, М.І. Собко з гуртком "Друзі природи" із с. Жилівка Чернівецької області, Т.В. Перенечко зі шкільною секцією "Фенолог" із смт Свеса Сумської області, Л.О. Хорольська з учнями с. Юр'ївка на Дніпропетровщині. Десятки спостерігачів брали участь у роботі від 5 до 10 років. Науковці щиро вдячні добровільним помічникам, без участі яких неможливо було б збирати інформацію в таких масштабах.

ЯК ПРОВОДИТИ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Білий лелека

Для організації моніторингових спостережень треба перш за все правильно вибрати пробну ділянку. Площа її може бути довільною. Розмір залежить передусім від місцевих умов і можливостей спостерігачів. При організації багаторічного моніторингу не треба захоплюватися надто великою територією, адже справжню наукову цінність мають

лише ті спостереження, які проводяться з року в рік на постійній ділянці. Якщо не можна проводити ретельне обстеження всієї ділянки щороку, краще взяти меншу. Але й фрагментарні дані, зібрані лише за окремі роки, також мають значення для науки.

Площа пробної ділянки багато в чому залежить від кількості лелечих гнізд. Як показує досвід, мінімальним числом заселених гнізд для отримання даних є 3–5, оптимальним — від 10 до 30. Працювати на ділянках, де більше 30 гнізд має, сенс лише при високій густоті населення лелек. Такі ділянки вимагають значних затрат часу на обстеження, які "не окупаються" — отримані додаткові дані мало впливають на кінцевий результат. Мета програми моніторингу — не тотальний облік лелек, а отримання розрахункових цифр по густоті населення й успішності розмноження. Так, на значення середньої кількості пташенят у виводку дуже впливає збільшення кількості підконтрольних гнізд у межах першого десятка, але після 25–30 гнізд цей показник залишається вже практично незмінним. Так само мало смислу проводити спостереження на близько розміщених ділянках, які знаходяться в однакових умовах, наприклад, коли вони розташовані у заплаві тієї ж річки та ще й у межах одного району. Показники будуть дуже схожими (це перевірено експериментально). Але якщо дві близько розміщені ділянки знаходяться в різних умовах, наприклад, у заплаві річки і серед полів, це вже цілком нормально.

Резюме сказаному вище: якщо у вас є бажання і можливість приділити значний час проведенню моніторингових спостережень за лелеками, краще обрати кілька менших ділянок, а не одну дуже велику (як по площі, так і по кількості гнізд), бажано при цьому, щоб вони були у різних умовах.

Більшість учасників програми моніторингу проводить спостереження на одній пробній ділянці. Конфігурацію її в разі потреби можна змінювати, але не варто це робити часто. У такому разі втрачається порівняність даних за різні роки. Багаторічні спостереження на одній і тій же ділянці дають дуже цінний матеріал. Перш за все вони відображують зміни чисельності лелек. Репрезентативна мережа таких постійних ділянок дасть змогу контролювати цей процес в окремих регіонах і навіть в цілому по Україні.

Як правило, до пробної ділянки входить кілька населених пунктів і місцевість між ними, але це може бути й одне село, якщо в ньому є хоча б кілька лелечих гнізд. Це повинна бути

цілісна ділянка, площу якої можна визначити, а не, скажімо, кілька сіл у різних кінцях району. До пробних ділянок великих розмірів краще включати різні ландшафти, тоді отримані дані будуть більш репрезентативними, тобто краще відображуватимуть реально існуючі у природі закономірності.

Найважливіші показники, які визначаються за результатами спостережень, — це густота населення і успішність розмноження. Для цього збирається така інформація.

1) Кількість гніздових пар у даному році. Гніздова пара — це самець і самка, які займають гніздо (заселеними вважаються гнізда, біля яких птахи провели не менше місяця, незалежно від успіху гніздування, при відсутності тривалих спостережень за гніздами заселеними можна рахувати ті з них, де вже проводиться насиджування кладки). Птахів, які трималися біля гнізда протягом короткого часу, або з'являлися там нерегулярно, відносять до відвідувачів. Важливо пам'ятати, що рахуються саме пари, а не гнізда. Якщо одна й та ж пара, втративши гніздо (наприклад, скинуте під час бурі), приступає до гніздування вдруге, а то й утретє, це буде все ж таки одна пара, а не 2 чи 3 гнізда. Такі випадки бажано відмічати в примітках.

2) Кількість гніздових пар з успішним та неуспішним гніздуванням (неуспішним гніздування є в тому разі, коли лелечата у даної пари не дожили до вильоту, тобто кладка чи виводок повністю загинули).

3) Кількість пташенят, що виросли у кожної з успішних пар.

Для збору названої вище інформації оптимальним варіантом є дво- а ще краще трикратна перевірка гнізд. Перший раз їх відвідують у кінці квітня — першій половині травня, коли лелеки вже починають насиджувати кладку. У цей час визначається загальна кількість заселених гнізд. Це бажано робити своєчасно, тому що при більш пізньому контролі можуть не враховуватись пари, які з якихось причин втратили кладку і залишили гнізда. "Курчат по осені рахують", так само лелечат рахують перед вильотом. Робити це краще не раніше першої половини липня, тому що частина пташенят ще може загинути і зібрані дані будуть не точними. Бажаний при можливості також проміжний контроль у кінці травня — першій половині червня. Справа в тому, що не всі гнізда, які були пустими при першому обстеженні, такими й залишаться. Частина з них може

займатися зі значним запізненням. Деякі лелеки повертаються додому з місць зимівлі аж у другій половині травня, пізніше починають гніздитися й молоді птахи. Крім того, лелеки, які втратили з якихось причин кладку, як правило, приступають до повторного гніздування, причому можуть займати нові гнізда і на віддалі багатьох кілометрів. Гніздування у частини з таких "пізніх поселенців" також може бути неуспішним. Якщо обмежитися лише обстеженням на початку і в кінці періоду розмноження, ви можете вважати пустими деякі з гнізд, які насправді були заселеними.

Але цілком придатні дані можна зібрати навіть при допомозі одноразового обстеження пробної ділянки. Білий лелека — зручний об'єкт для моніторингових досліджень. Він гніздиться в населених пунктах, це добре помітний і відомий всім птах, тому у багатьох випадках потрібну інформацію (наприклад, чи було заселене цього року гніздо, яке ви знайшли в липні вже пустим) можна вияснити у місцевих жителів.

Важливий етап — підрахунок кількості пташенят. Не треба цього робити, поки вони ще зовсім молоді. По-перше, як уже говорилося, частина з них ще може загинути, і показники успішності розмноження вийдуть завищеними. По-друге, малих лелечат точно порахувати значно важче. Деякі з них можуть сидіти на дні гнізда і залишатися не поміченими. Дорослих пташенят видно значно краще. Якщо не вдається точно роздивитися, скільки лелечат у гнізді, краще всього дочекатися прильоту дорослих птахів. У цей час усі пташенята піднімаються на ноги і кидаються випрохувати їжу. Відрізнити малят від дорослих лелек досить легко. Найголовніша ознака — у пташенят темно-бурий дзьоб, а у батьків він червонуватий. У молодих птахів напередодні вильоту дзьоб уже може бути червонувато-бурим, але все ж він не такий яскравий, як у дорослих. Крім того, оперення пташенят свіже, м'яке і чисте, а не брудне і потріпане, як у дорослих. Випрохуючи їжу, лелечата приймають характерну позу: вони нахиляють голову, розводять у боки і опускають крила. У цей час можна почути їх тихе попискування. Взагалі підрахунок пташенят не можна робити поспішно, тому що можна легко припуститися помилок. З одного боку — не помітити тих, що сидять на дні гнізда, з іншого — порахувати за малят дорослих птахів. Дорослі оперені пташенята за розмірами вже практично не відрізняються від своїх батьків.

Якщо ви навідались до гнізда занадто пізно, і лелечата вже вилетіли, ще не все втрачено. Деякий час вони ще повертаються до батьківської оселі на ночівлю. Вечором їх неважко порахувати. Перші день-два після вильоту, як правило, виводок взагалі тримається поблизу гнізда, час від часу навідуючись до нього. Ну й звичайно ж, скільки було в гнізді пташенят, можна встановити шляхом опитування місцевих жителів. Але при цьому майте на увазі, що люди можуть звикати бачити певну кількість птахів у гнізді й "автоматично" переносити цю цифру на інші роки, тому не можна всерйоз сприймати запевнення типу "у гнізді кожного року буває троє (або четверо) пташенят". Накладають свій відбиток і повір'я, пов'язані з білим лелекою. Так, наприклад, у деяких місцевостях вважається, що ці птахи виводять тільки парну кількість пташенят, а непарних викидають з гнізда (або навпаки).

Одне з найголовніших завдань програми моніторингу — контроль за змінами чисельності білого лелеки в окремих регіонах і по Україні в цілому. У зв'язку з цим бажано коментувати зміни кількості гнізд на вашій ділянці — появу нових чи зникнення старих.

Чорний лелека

Спостереження за чорним лелекою мають свою специфіку. Робити це набагато складніше. Чорний лелека — рідкісний і обережний птах, який гніздиться, як правило, в глухих лісах подалі від людського житла. Проте чисельність цього його останнім часом зростає, і він став з'являтися навіть у місцях, де його раніше не бачили.

Для чорного лелеки важко виявити всі гнізда навіть на невеликій території, тому враховуються й можливі місця гніздування. Це ті ділянки, де пари птахів постійно спостерігаються з року в рік, але гнізд ще не знайдено. У чорного лелеки, як і в білого, частина птахів не розмножується і веде бродячий спосіб життя. Таких "бродяг" не треба плутати з гніздовими парами. Їх можна відрізнити за поведінкою. Птахи, що не розмножуються, не прив'язані до якогось конкретного місця, можуть переміщуватись у широких межах і навіть на деякий час зникати. Постійні ж польоти лелек з різних боків у певну ділянку лісу можуть свідчити, що десь там знаходиться гніздо.

При спостереженнях за чорним лелекою важливо не забувати, що він частіше, ніж білий, міняє гнізда (при цьому може

залишатися на тій же гніздовій ділянці). Тому, якщо ви знаєте якесь гніздо, обов'язково треба перевірити, чи воно заселене і в цьому році, а не записувати його в анкету "по аналогії" з попередніми роками. Перевірку заселеності гнізд треба проводити обережно, щоб не турбувати птахів. Чорні лелеки можуть кинути гніздо на початкових стадіях розмноження. Облік пташенят проводять також у липні. У цей час їх добре видно навіть без бінокля.

Ті, хто бажає взяти участь у роботі за програмою моніторингу популяцій лелек в Україні, можуть звертатися до автора цієї книги за адресою:

Грищенко Віталій Миколайович,
Канівський природний заповідник,
м. Канів, Черкаська область, 19000.

ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ МОНІТОРИНГУ ПОПУЛЯЦІЇ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ В УКРАЇНІ

Для аналізу успішності розмноження білого лелеки використовуються три основні показники, позначення яких походять від скорочення відповідних німецьких слів. Введені вони Е. Шюцем ще в 1952 році і з того часу використовуються "лелечатниками" з різних країн.

JZa — середня кількість пташенят на пару, що брала участь у розмноженні (рахуються всі пари включно з тими, що пташенят не виростили);

JZm — середня кількість пташенят на успішну пару (рахуються тільки ті пари, у яких пташенята дожили до вильоту);

%HPo — відсоток неуспішних пар.

Іншими словами, JZm — це середній розмір виводку перед вильотом, а JZa — середня кількість пташенят, яку виростили лелеки в даній місцевості.

Як видно з наведеної таблиці, лелеки в Україні вирощують в середньому 2,5 пташенят, середній розмір виводку — близько 3. Не вдається виростити пташенят в середньому 13% пар. Цікаво, що успішність розмноження не однакова в різних регіонах України. Вона практично рівна у західних і центральних областях, але істотно зростає у Придніпров'ї і далі на схід. Дещо вища вона також у південних областях.

Середні показники успішності розмноження білого лелеки в Україні у 1992–2005 роках (n — кількість спостережень)

Регіон	n	JZa	JZm	%HPo
Україна в цілому	571	2,51 ± 0,03	2,87 ± 0,03	13,3 ± 0,6
Західна Україна	200	2,31 ± 0,04	2,63 ± 0,03	13,1 ± 1,1
Центральна Україна	53	2,31 ± 0,09	2,64 ± 0,07	13,2 ± 1,5
Середнє Придніпров'я	146	2,62 ± 0,06	3,06 ± 0,06	15,2 ± 1,3
Північно-Східна Україна	103	2,75 ± 0,07	3,14 ± 0,06	12,7 ± 1,2
Південна Україна	36	2,57 ± 0,12	2,86 ± 0,09	10,0 ± 2,9
Волинська область	31	2,34 ± 0,10	2,63 ± 0,07	12,1 ± 2,4
Львівська область	50	2,24 ± 0,10	2,53 ± 0,08	14,7 ± 3,1
Хмельницька область	37	2,39 ± 0,09	2,77 ± 0,07	13,2 ± 2,5
Житомирська область	33	2,33 ± 0,09	2,61 ± 0,08	10,5 ± 2,0
Київська область	71	2,44 ± 0,09	2,93 ± 0,08	17,1 ± 1,8
Черкаська область	43	2,50 ± 0,11	2,94 ± 0,09	15,1 ± 2,5
Чернігівська область	34	2,66 ± 0,14	3,11 ± 0,11	15,3 ± 2,6
Сумська область	57	2,68 ± 0,09	3,07 ± 0,08	12,1 ± 1,7
Полтавська область	40	3,17 ± 0,09	3,54 ± 0,07	10,3 ± 1,5

З областей, за наявними даними, найвища успішність розмноження на Полтавщині та Харківщині, де навіть середнє значення показника JZa перевищує 3.

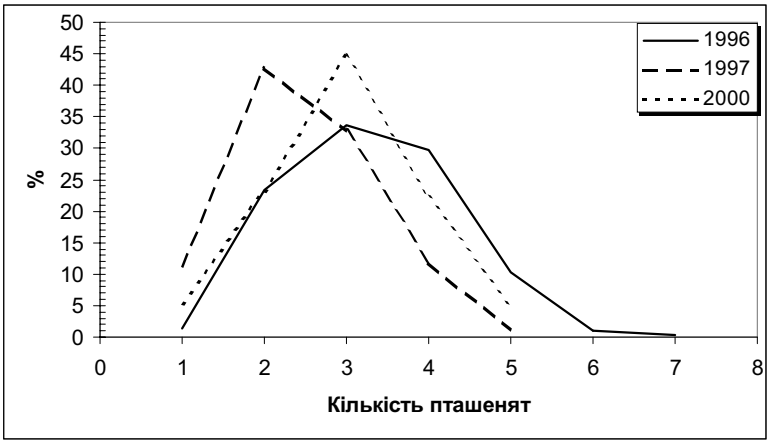

Середня кількість пташенят у виводку в різні роки: 1996 — найбільш успішний, 1997 — найменш успішний, 2000 — середній.

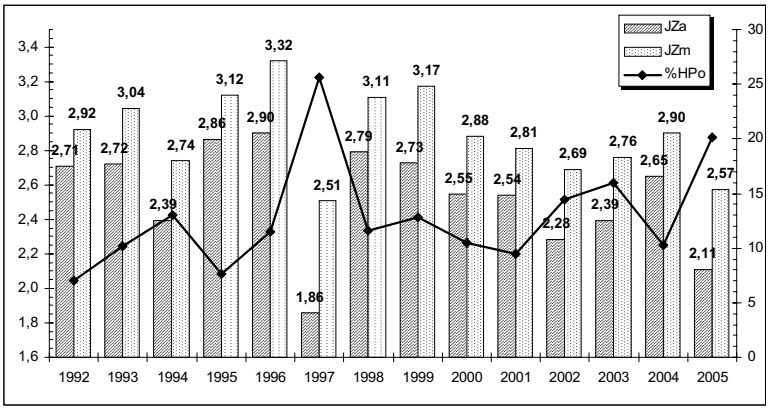

Успішність розмноження білого лелеки в Україні у 1992–2005 роках.

Найчастіше стає на крило від 2 до 4 лелечат, більше 5 — бувають лише поодинокі випадки, та й то у сприятливі роки. Наскільки успішним для лелек був рік, добре видно не лише за показниками, а й за графіком розподілу кількості пташенят у гніздах — форма його істотно відрізняється.

Загалом успішність розмноження білого лелеки в Україні досить висока, показники вищі, ніж у більшості країн Європи. "Конкуренцію" в цьому відношенні можуть скласти хіба що Угорщина та деякі регіони на Балканах. В Україні найбільш сприятливим був 1996 рік, коли пташенят у гніздах спостеріга-

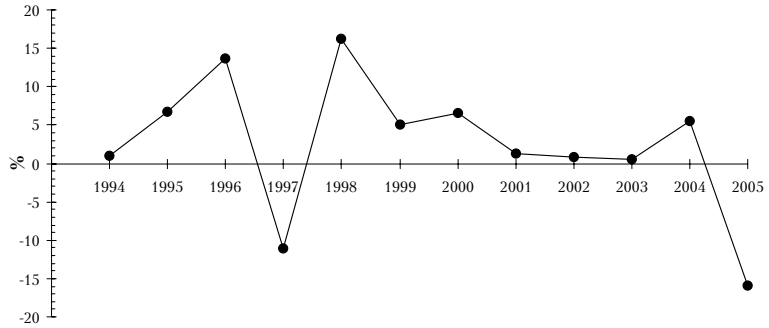

Зміни приросту чисельності білого лелеки в Україні у 1994–2005 роках.

лося найбільше. Досить непоганими виявилися також 1995, 1998 і 1999 роки. Потім кілька років показники успішності розмноження були близькими до середніх. На діаграмі видно два "провали", коли пташенят у виводках було значно менше, ніж звичайно, а неуспішних пар — більше. Це так звані "катастрофічні" роки, коли на значній території різко зменшується кількість заселених гнізд та число пташенят у виводках. Про причини цього явища вже говорилося. Останнім часом було два катастрофічних роки — 1997 і 2005. Як видно з діаграм, це лише "тимчасові труднощі". Якщо катастрофічні роки часто не повторюються, значного впливу на популяцію вони не мають. Після 1997 року чисельність одразу відновилася, що буде після 2005 року — побачимо. Найменша успішність розмноження лелек зареєстрована у 1997 році. Тоді проблем птахам додали ще й складні погодні умови у місцях гніздування. 1997 рік залишився в пам'яті багатьох своєю холодною затяжною весною і численними природними катаклізмами — літніми паводками, сильними бурями тощо. Звичайно, все це вплинуло і на успішність розмноження лелек. Багато гнізд загинуло через негоду. Лише один красномовний приклад. За повідомленням В.М. Глеби, у смт Королеве Закарпатської області гніздо лелек на даху водокачки наприкінці червня було наполовину знесене ураганним вітром. Птахи відбудували його і продовжили виведення потомства, але 5 липня під час небувало сильної бурі на гніздо вітром кинуло вивернутий з металевими прутами цегляний димар!

Зміни чисельності лелек в Україні можна охарактеризувати за середнім приростом кількості заселених гнізд на пробних ділянках у процентах. Від'ємні величини означають зниження чисельності, додатні — ріст. Як видно з графіка, приріст чисельності коливався за роки спостережень у значних межах. З 1994 року швидкість її росту невпинно збільшувалась, досягши максимуму у 1996 і 1998 роках. І знову ж таки — два "провали" у 1997 і 2005 роках. З 1999 року темпи росту чисельності стали зменшуватися, а згодом популяція практично стабілізувалася. Лише у 2004 році знову спостерігався більш-менш істотний приріст.

Рекомендована література

Аисты: распространение, экология, охрана. Минск: Навука і тэхніка, 1990. 239 с.

Аисты: распространение, экология, охрана. Минск: Навука і тэхніка, 1992. 251 с.

Белый аист в России: дальше на восток. Калуга: Изд-во "Центр-Кадастр", 2000. 222 с.

Борейко В., Грищенко В. Экологические традиции, религиозные воззрения славянских и других народов. Т. 2. Птицы. Киев, 2004. 162 с.

Грищенко В.М. Білий лелека. Чернівці, 1996. 127 с.

Грищенко В.Н. Биотехнические мероприятия по охране редких видов птиц. Черновцы, 1997. 143 с.

Грищенко В.М., Борейко В.Є., Листопад О.Г. Охороняйте лелек. Київ, 1996. 112 с.

Птицы Советского Союза. Т. 2. М.: Сов. наука, 1951. 480 с.

Смогоржевський Л.О. Фауна України. Т. 5. Птахи. Вип. 1. Київ: Наукова думка, 1979. 188 с.

Грищенко В.Н., Серебряков В.В., Борейко В.Е., Грищенко И.А. Современное состояние популяции белого аиста (*Ciconia ciconia*) на Украине. – Русский орнитологический журнал. 1992. Т. 1. Вып. 2. С. 147-156.

Грищенко В.Н. К вопросу о происхождении названия "аист". – Беркут. 1996. Т. 5. Вып. 2. С. 209-215.
(http://aetos.narod.ru/selectrus/aist.htm)

Грищенко В.Н. Белый аист в мифологии европейских народов и современные представления о происхождении индоевропейцев. – Беркут. 1998. Т. 7. Вып. 1-2. С. 120-131.
(http://aetos.narod.ru/selectrus/indoeur.htm)

Грищенко В.Н. Постройка и заселение искусственных гнездовий для белого аиста в Украине. – Беркут. 1999. Т. 8. Вып. 2. С. 203-212.
(http://www.geocities.com/berkut_ua/selectrus/stork.pdf)

Грищенко В.Н. Динамика численности белого аиста в Украине в 1994–2003 гг. – Беркут. 2004. Т. 13. Вып. 1. С. 38-61.
(http://www.geocities.com/berkut_ua/selectrus/stork04.pdf)

Зміст

Цей звичний і загадковий птах 3
Знайомтеся: білий лелека 6
Сімейна хроніка 19
Сарановий птах 56
Родичі білого лелеки 64
Куди летиш, лелеко? 82
Як допомогти лелеці 94
Охорона білого лелеки в зарубіжних країнах 118
Чарівний птах 127
Спостереження за лелеками 148

Формат 60 х 84/16. Тираж 500 прим. Умовн. друк. арк. 9,3.
Друк офсетний. Гарнітура Ukrainian Peterburg.
Підписано до друку 8.12.2005 р. Зам. № 568.
Надруковано з готових діапозитивів у МКП "Склавія-94",
м. Чернівці, вул. Головна, 198а.